

עוז בירושלים החצויה

מרדכי בר-און

א. העיר החצויה

מלחמת העצמאות באה לקצה בירושלים כבר ב-30 בנובמבר 1948, כאשר סגן אלוף משה דיין, מפקד כוחות צה"ל במרחב העיר, והקולונל עבדאללה אל-תל, מפקד כוחות הלגיון באזור ירושלים, חתמו על 'הסכם הפסקת האש הכנה והמוחלטת'.¹ הקרבות בדרום הארץ נמשכו עוד שבועות לא מעטים, אולם בירושלים סימנו שני הקולונלים על מפות טופוגרפיות את קווי הפסקת האש, כפי שעוצבו בפועל במהלך הקרבות. פה ושם הסכימו ביניהם המפקדים לסמן שטחי הפקר, שלאף צד לא הותרה הכניסה אליהם.² הקווים האלה, שחצו את העיר במרכזה, סימנו בפועל את גבולותיה של ירושלים העברית למשך 19 השנים הבאות. מדי פעם, בעיקר בשנים הראשונות, פרצו תגרות מקומיות באחת מגזרותיו של מה שנקרא אז 'הקו העירוני' או עקב פלוגתא בדבר סימונו המדויק של מקום הגבול.³ אולם בדרך כלל נשארה עיר הקודש חצויה, וממשלת ישראל השתדלה לשמור על הסטטוס קוו שגובש באותו הסכם, בסתיו 1948 – עד שהמלך חוסיין נענה לפיתוייו וללחציו של גמאל עבד א-נאצר, ופתח בבוקר ה-6 ביוני 1967 בקרבות בהר העצה הרעה.⁴ הרגישות הדיפלומטית והתעמולתית של ירושלים הכתיבה

- 1 ראו, משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, תל-אביב 1976, עמ' 80. על פרטי המגעים וההסכמים ראו, יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, תל-אביב 1986 (להלן: לויצה, תשעה קבין), עמ' 419-424.
- 2 הסכם דיין-תל נכלל בהסכם שביתת הנשק בין ישראל וממלכת ירדן, שנחתם כעבור חמישה חודשים ברודוס ב-3 באפריל 1949. לנוסח ההסכם ראו, ספר החוזים למזרח התיכון, תל-אביב 1956, עמ' 42-54.
- 3 תקרית חמורה אירעה כבר בסוף חודש דצמבר, כאשר אחד המפקדים הבכירים ערך סיור בקירבת חומת העיר, באזור שער יפו. אש נפתחה מן החומות ופצעה שמונה מן המשתתפים בסיור. ראו, לויצה, תשעה קבין, עמ' 422.
- 4 על מדיניות הסטטוס קוו של ממשלת ישראל באותה תקופה ראו, מרדכי בר-און, 'סטטוס קוו לפני או אחרי: עיקרי מדיניות הבטחון של ישראל 1949-1957', גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967, ירושלים תשס"א, עמ' 131-165.

לשני הצדדים משנה זהירות, ובדרך כלל נשמרו ההוראות הקפדניות להימנע מחילופי אש, העלולים להתדרדר לכדי עימותים מסוכנים.⁵ עמוס עוז היה בן תשע כאשר התירו לו לצאת ממסדרון הבית בשכונת כרם אברהם, שבו הצטופפה המשפחה עם כמה וכמה נספחים, בעת ההפגזות שהחרידו את ירושלים בימי הקרבות. ובלשונו הציורית של הסופר: 'ישבנו שמונה חודשים בכוכים כמו חיות מפוחדות מתחת לאדמה'.⁶ את פניה החדשות של ירושלים הוא מתאר בזיכרונותיו:

חומות בטון גבוהות הוקמו לאורך הקו, כדי לחסום רחובות שחלקם בירושלים הישראלית והמשכם בירושלים הערבית. פה ושם הוגבהו קירות פח כדי להסתיר את העוברים ושבים בחוצות העיר המערבית מעיני צלפים שעל גגות העיר המזרחית. רצועה מבוצרת של גדר תיל, שדות מוקשים, עמדות ירי ועמדות תצפית חצתה את העיר. הרצועה הזאת סגרה על העיר הישראלית מצפון, ממזרח ומדרום. רק המערב נותר פתוח, כביש יחיד, מתפתל, חיבר את ירושלים אל תל-אביב ואל יתר חלקי המדינה החדשה.⁷

מתוך 19 שנותיה של העיר החצויה גר בה עוז רק חמש, וגם זה אירע בשלהי ימי ילדותו. בשנת 1954, בגיל 15, עקר עמוס עוז אל קבוצת חולדה ועשה אותה לבייתו למשך שנים רבות. אף על פי כן נשארה ירושלים ערש עולמו האישי והספרותי, וכפי שהוא עצמו העיר לאחרונה, הוא עדיין 'אוהב אותה אהבה קשה, בדומה לאהבת אישה מתנכרת'.⁸ לאורך כל פעילותו הספרותית והציבורית הוא חוזר ומספר עליה, על ימי ילדותו ועל ימי חצינונה. בשנים 1961-1963 חבש עוז את ספסלי האוניברסיטה העברית בגבעת רם והכיר את הווייתה החצויה מקרוב, כמשתקף בספרו **מיכאל שלי**, רומן

5 עוזי נרקיס, שהיה אלוף הפיקוד באמצע שנות השישים, מצטט כדוגמה את הוראות הקבע לפתיחה באש: 'בשום פנים לא תפתח אש על נשים, ילדים ומשקיפי או"ם; על גברים המסיגים את גבול ישראל מותר לירות, אולם רק באויר. המצב היחיד בו מוצדקת פתיחה באש אפקטיבית הוא – לצורך חילוץ כוחות שלנו, אם הותקפו וגם אז – רק לפי הוראות מפורשות'. הציטוט הוא מפקודות קבע של הר הצופים, אולם אותה מידה של חומרה ננקטה גם בגזרות אחרות של 'הקו העירוני'. עוזי נרקיס, **אחת ירושלים**, תל-אביב 1975 (להלן: נרקיס, אחת ירושלים), עמ' 30. להסכמי שביתת הנשק בירושלים ולמשטר ששרר בעיר המחולקת ראו, Raphael Israeli, *Jerusalem Divided: The Armistice Regime 1947-1967*, London 2002 (להלן: ישראל, ירושלים המחולקת).

6 'היהודי השורד: ראיון עם ארי שביט', **הארץ**, 1.3.2000 (להלן: עוז, היהודי השורד). הראיון ראה אור גם באסופת מאמריו של עוז, **בעצם יש כאן שתי מלחמות**, ירושלים 2000 (להלן: עוז, שתי מלחמות), עמ' 117-136 (הציטוט כאן הוא מעמ' 133).

7 עמוס עוז, **סיפור על אהבה וחושך**, ירושלים 2002 (להלן: עוז, אהבה וחושך), עמ' 432.

8 עמוס עוז, 'עיר זרה', **שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות** (שמות העורכים אינם מצוינים), תל-אביב 1967 (להלן: עוז, עיר זרה), עמ' 242. המסה כלולה גם בקובץ מאמריו של עוז, **באור התכלת העזה**, תל-אביב 1979, עמ' 209-212.

שעלילתו מתרחשת בעיר המחולקת, ואשר כתיבתו הושלמה לפני איחודה מחדש.⁹ מן הסתם הרבה לבקר בעיר ולטייל ברחובותיה גם בשנים אחרות, כפי שהוא עצמו מעיד: 'לפעמים, בימים פנויים, הייתי נוסע לירושלים כדי לחזר אחריה'.¹⁰ ובמקום אחר הוא מוסיף ומספר על חווייתו של המבקר בעיר לפרקים, בא ויוצא:

אהבתי את ירושלים מפני שהיתה עיר של קצות הדרכים, תמיד להגיע אליה ולעולם לא לחלוף דרכה, וגם מפני שירושלים אף פעם לא נכללה באמת בתחומי מדינת ישראל: מלבד אי אלה רחובות חורגים, שמרה ירושלים כל השנים על זהות רחוקה. כאילו בחרה ביודעין להפנות עורף לכל ערי-המסחר הלבנות והשטוחות: תל-אביב, חולון, הרצליה, נתניה. [...] מזה עשרים שנה הפנתה ירושלים עורף עיקש למיקצב זרימת הזמנים החופשיים. עיר איטית מאד בארץ קדחתנית. פרוור זקן נידח והררי על מישורים שטופי-בניה המתפקעים מעוצמת האנרגיה העולה על גדותיה. בירה עגומה של מדינה צוהלת.¹¹

ב. עוז של ירושלים

בהתייחסויותיו התכופות של עוז לירושלים חוזרים ונשנים לאורך כל חייו כפרט, כבן לאמו ולאביו, כסופר וכמי שמעורב בחיים הפוליטיים והתרבותיים, שלושה מוטיבים רגשיים ותודעתיים מרכזיים: חרדה לגורלה של העיר, אהבה עמוקה אל נופיה ואל הווי החיים המשתקפים מתוכם, ועם זאת זרות וניכור הנושפים בפניו ובפני גיבורי סיפוריו ללא הרף מתוך אותם נופי טבע ונופי אדם. רוב מבקרי הספרות שפירשו את כתביו רואים ב'ירושלים של עוז' מטפורה המשמשת אותו לעיצוב הלכי הרוח, הדמויות וחוויית חייהם של גיבוריו ומכללא גם שלו עצמו. מגמת מאמר זה הפוכה: ברצוני לעקוב אחר הדרך שבה משתקפת ירושלים, בעיקר ירושלים החצויה, בכתבי עמוס עוז, על רקע המציאות שהכיר. במקום לבחון את 'ירושלים של עוז', אני מבקש לבחון את 'עוז של ירושלים' ולהבין את יחסו אליה מתוך החוויה האמיתית שתווה ואשר הטביעה בו חותם כה עמוק ורב-משמעי. אנסה להבין את מקורות החרדה הנשקפת אליו מנופי העיר, את סיבות הניכור שהוא מרגיש כלפי העיר, שללא ספק אהובה עליו מאוד. מובן שהמציאות משתקפת אצל כל סופר דרך הפריזמה האישית שלו, ומשקפת עומקים וחוויית שמקורם בבית גידולו, במצבי נפשו ובתווי אופיו. עם זאת, אין הפריזמה

9 הספר ראה אור חודשים מעטים לאחר מלחמת ששת הימים. ראו, עמוס עוז, מיכאל שלי (רומן), תל-אביב תשכ"ח (להלן: עוז, מיכאל שלי).

10 עוז, עיר זרה, עמ' 242.

11 שם.

האישית הזאת משקפת רק היבטים של אישיותו אלא גם מציאות אובייקטיבית שהתקיימה בפועל ובתוכה צמח עוז כאדם וכסופר ועתה היא משתקפת מתוך כתביו. אנסה לבחון את הדברים הן מתוך כתביו של עוז, שבהם מצוי חומר רב המתאר חוויות ירושלמיות, והן מתוך שפע דברי פובליציסטיקה (מאמרים, ראיונות ועדויות) שעוז סיפק לנו במשך השנים. עם זאת, אבקש לעמת חומר זה עם המציאות ששררה בירושלים בפועל, מציאות שהכרתי באופן אישי, אך אני למד עליה גם מתוך דברים לא מעטים שנכתבו עליה מנקודות מבט שונות.¹² לכל אדם ירושלים שלו וממנה משתקפת אישיותו הפרטית, אולם ישנן זוויות ראייה הקשורות בנתונים אובייקטיביים, כגון מקום מגוריו של האדם, ובעיקר השכונות שבהן בילה את ימי ילדותו. גם הגיל הכרונולוגי ומקומו של אדם בחיים (מקצוע, מצב כלכלי, קשרים חברתיים וכו') קובעים את נקודת מבטו, משום שאירועים ומצבים היסטוריים משתקפים אחרת אצל אנשים בגילים שונים ובמעמד שונה בחיים. את נקודת החיבור בין עוז כאדם וכסופר ובין המציאות הירושלמית שבתוכה הוא חי וגדל אני מבקש לשרטט.

נופי ילדות מאוחרת

לסיפור חמש שנות ילדותו המאוחרת, מגיל עשר עד 15, מקדיש עוז את רוב 15 הפרקים האחרונים של סיפור על אהבה וחושך (מח-סג). הוא גר עדיין בירושלים, תחילה בבית שבשכונת כרם אברהם, ולאחר מותו, כאשר אביו נישא שנית – ברחביה, אולם בהשוואה לתיאורים מפורטים ורבים של מחוזות ילדותו המוקדמת יותר, מתואר המרחב העירוני החדש, שלאחר הקרבות, רק מעט. כך, לדוגמה, הוא מתאר את מה שראה מגג ביתו: 'צריחי שועפאת ובידו וראמאללה, המגדל העירי בראש רכס נבי סמואל, בית הספר לשוטרים, הר הצופים המנותק, הר הזיתים שבידי כוחות הלגיון, גגות שיח ג'ראח והמושבה האמריקאית'.¹³ ברור שעתה שוב אין העיר שייכת לסביבותיה, משום שאל אותם נופים שהוא מתאר שוב אין לו גישה. הם מהווים קווי אופק נעלמים, חוויות שאינן שייכות לירושלים שלו. לכן עיקר תיאורי המרחב והנוף מצטמצמים לשכונות הסמוכות לביתו, בקו התפר שבין שיכוני הפועלים ושכונות החרדים. אפשר לשער שמחמת מחלת אמו, המשמעת בבית הספר תחכמוני ונטייתו הגוברת להתבודד בחדרו, לא הוליכו הדרכים את עמוס בן העשר הרחק מביתו. לכל היותר יצא מדי פעם לשוטט עם ידידיו באזור שבין הרחובות יפו, בן-יהודה והמלך ג'ורג' החמישי – כאשר העזו לברוח מהשיעורים המשעממים בבית הספר.

12 עשיתי שימוש נרחב בקובץ: אבי בראלי (עורך), ירושלים החצויה 1948–1967, סדרת עידן, ירושלים 1994 (להלן: בראלי, ירושלים החצויה), כרך 18, המכיל סקירות על היבטים שונים של החיים בעיר החצויה.

13 עוז, אהבה וחושך, עמ' 433.

כאשר החל תהליך התבגרותו נעשה עוז נועז יותר. מדי ערב היה יוצא לשוטט שעתים-שלוש ברחובות או בשדות הריקים מחוץ לעיר. הוא מספר:

לפעמים נמשכתי אל גדרי התיל ואל שדות המוקשים שחצו את העיר ופעם אחת, בחושך, נכנסתי אולי לאחד משטחי ההפקר ודרכתי בטעות על פח ריק שהרעיש פתאום כמו מפל של אבנים, ומיד נורו מקרוב שתי יריות מן החושך וברחתי משם בריצה. [...] גם אל הוואדיות המוסתרים הייתי יורד, עד פינות שמהן כבר לא יכולתי לראות אף אחת מאורות בתי ירושלים ורק צל ההרים וטבילת כוכבים וריח עצי התאנה והזית וריח אדמת קיץ צמאה.¹⁴

פשיטות קצרות אלה אל תחומי הסכנה מבליטות וממחישות עבורו את הניתוק מן הצד שמעבר, נוסח 'עד כאן והלאה אסור!' דומה שדווקא 'ריח עצי התאנה והזית' שייך עתה להוויה שהעיר שנחצתה השאירה שם, מעבר לגבול הסכנות. דומה גם שהקווים ששרטטו דיין ותל על המפות חצו לא רק את המרחב אלא גם את הזמן. מה שהיה חלף וירושלים מתכנסת בתוך יהדותה, מנותקת מקירבת העם האחר שאכלס את זיכרונות הילדות הקדומה.

עוז מתאר בפרוטרוט את המרחב העירוני של ירושלים הישראלית באחד הקטעים המרגשים ביותר בספר, שבו הוא מספר כיצד שבוע לפני מותה מחליטה האם 'להזמין את שני הגברים של חיי לאכול על חשבוני במסעדה'. האם, שהלכה ודעכה במשך חודשים רבים, חשה לפתע בטוב: 'יפה ונערתי [...] כאילו כל ימי מחלתה נמחקו'. היא מוליכה את בנה מביתם שבצפון העיר עד לבניין 'טרה סנטה', שם עבד האב כספרן בספרייה הלאומית – משרדיה הועתקו לשם לאחר שאוצרות ספריה נותקו ונותרו בהר הצופים הנצור. בדרכם מתחיל לרדת גשם והם חולפים על פני בניין 'טליתא קומי', בית פרומין, שבו שוכנה הכנסת זמנית באותם שנים, ו'בית המעלות', אחד מבנייני הפאר שנבנו בשנות השלושים בסגנון הבינלאומי. כדי להתחמק מהגשם הם סרים ל'בית קפה יקני בכניסה לשכונת רחביה, ברחוב קרן קיימת מול בנייני הסוכנות שבהם שכנה אז גם לשכתו של ראש הממשלה'. וכאשר פוסק הגשם הם ממשיכים לבניין 'טרה סנטה', שתחת חסותו של פסל מריה, הניצב בראשו, מצאו באותן שנים סטודנטים רבים את ה'אלמה מאטר' שלהם (מדרגותיו שימשו במה להיכרותם הראשונה של מיכאל גונן ואשתו רות, ברומן המפורסם **מיכאל שלי**). לאחר סיור בנככי האולמות והמרתפים של הבניין, בלוויית האב, מגיע הסיפור לסופו המר ב'מסעדה צדדית נעימה וכמעט ריקה באחת הסמטאות שבין רחוב בן-יהודה לרחוב שמאי או רחוב הלל'. מחלתה של האם

תוקפת אותה והם נאלצים לחזור הביתה במונית, ולהזמין רופאים ששוב אינם יודעים מה לעשות בה. שבוע מאוחר יותר מאבדת האם את עצמה לדעת.¹⁵

בניין 'טליא קומי' נהרס זה כבר ורק שער מהודר ומגדלון זעיר הושארו בכיכר לאות זיכרון. הכנסת כבר אינה יושבת בבניין פרומין, וגם קפה 'חרמון' שהיה ברחוב קרן-קיימת כבר אינו קיים. מן הסתם שמות אלה אינם אומרים הרבה לקוראי ספרו של עוז, תושבי תל-אביב או חולון, אולם עבור כל מי שחי באותם ימים בירושלים, נושבת מהם אותה רוח מיוחדת של ירושלים החצויה שעליה מספר עוז. 'פרוור זקן', שלא היה אלא כעיירה שלאורך רחובה הראשי צעדו האם ובנה. עיירה 'שגם בימי הקיץ היתה חורפית תמיד. מעקות של ברזל חלוד. אבן אפורה שצבעה מתקרבת לפעמים אל התכלכל ולפעמים אל האדמדם. גדרות נופלות. טרשים. חצרות חומה מסוגרות בזעף'.¹⁶

נופי חרדות

ימים מעטים לאחר איחודה מחדש של העיר ביוני 1967, חיבר עוז מסה מבריקה. היה זה לאחר שביקר לראשונה זה עשרים שנה בעיר העתיקה, בעודו חייל במילואים, שהגיע אליה ממקום שירותו בסיני, חמוש בעוזי. במסתו זו הוא שב ומשרטט את חוויות ילדותו ונעוריו המוקדמים בעיר החצויה: 'לאחר שסר המצור נותר קו הגבול בלב העיר. כל ימי ילדתי עברו לעומת רחובות אסורים וסמטאות מתות. צלקת של הריסות, שטחי הפקר, אדמות מוקשים, קוצים, חורבות ופיח. הזדקרותן הנואשת של זרועות-ברזל עקומות מבין הריסות האבנים'. הוא גם מתאר את העיר המזרחית אשר ניצבה מנגד, העיר שנתרה מאחרי הגדרות והמוקשים 'העיר המקיפה את עירי [...] עיר נגדית אשר אליה מתכוננות ההזיות [...] וזכרונות מטושטשים מימי הילדות הראשונים'. אולם עבור עוז, 'משם, מעבר לקווי הגבול, התכוון אלי במשך רוב שנות חיי איזה איום זועף'.¹⁷ העיר העתיקה עבור עוז היא מחוז חלומות וזיכרונות, ובאותה עת מקור חרדות קיומיות.

אבנר הולצמן כבר עמד על השוני העקרוני בין חוויית היסוד של עמוס עוז ובין חוויותיו של המשורר יהודה עמיחי. בין 'אותו עירוב של קסם ואימה הכרוך בקירבה המסוכנת אך המושכת אל הגבול', שנעשתה 'סימן הכר מובהק בסיפוריו הירושלמיים של עמוס עוז', ובין ירושלים של יום-יום של יהודה עמיחי, שגם הוא אינו מתעלם מאיסורי הגבול ומבטא 'את תחושת הקסם והאימה שבקירבה לגבול'. אך עיקר השיר

15 שם, עמ' 557-566. מעניין להשוות את סיפור הטיול האחרון עם אמו, עם תיאור מסלול ההליכה הדו-שבועית של בני המשפחה לביקור של שבת אצל הדוד המפורסם יוסף קלוזנר בימים שלפני מלחמת העצמאות. עד ל'טרה סנטה' הם הלכו בדיוק באותו מסלול. שם, עמ' 50-56.

16 עוז, עיר זרה, עמ' 242. בדחנים סיפרו באותם ימים שהמושל הבריטי של ירושלים חזר וביקר בעיר בשנות החמישים ושאל לפי תומו מדוע טרם הוסר מהעיר העוצר שעליו הכריז בימי שלטונו.

17 שם, עמ' 243.

הוא מעשה האהבה המתרחש 'בין הזיתים, על רקע ההרים, נוכח עיני האויב'.¹⁸ עבור עוז יושבי הצד שמעבר הם אויב מתנכל, גורם מאיים ומפחיד:

מעבר לגדר הנמוכה שבנה אבא מעמודי ברזל ומרשתות ישנות וצבע בצבעים בהירים התחילה אדמת ההפקר. [...] ושם מדרונות-בתה שורצי לטאות מהירות והנחש ואולי הצבוע בלילה, ומאחורי הואדי גבעות טרשיות ריקות ועוד ואדיות אחרים שבהם ערבים עטופי עבאיות והם ועדריהם משחרים על היום. מרחוק היו עוד הרים זרים וכפרים זרים עד קצה הארץ, צריחי מסגדים, שועפאת, נבי-סמואל, פרוורי העיירה רמאללה, יבבת מואזין טרופה ברוח עם דמדומי הערב, נשים אפלות, נערים גרוניים וערמומיים עד להשחית. ואיזה משב דק של כוונה רעה, רחוקה, סבלנית עד בלי די, רואה אותך תמיד ולא נראית.¹⁹

לעומת זאת, עמיחי 'תר אחר סימנים פשוטים לחיי יום-יום של בני אדם',²⁰ כמו בשירו המקסים 'ירושלים': 'על גג בעיר העתיקה, / כביסה מוארת באור אחרון של יום: / סדין לבן של אויבת, מגבת של אויב / לנגב בה את זעת אפו. / ובשמי העיר העתיקה / עפיפון. / בקצה החוט – / ילד, שלא ראיתי אותו, / בגלל החומה'.²¹ הילד, האישה ואפילו הגבר המנגב את זיעתו מכונים 'אויבים' מתוך נימה לא מסותרת של אירוניה, אך אינם מאיימים. בני אדם פשוטים כמוהם חיים משני עברי החומה.

אפילו פעמוני הכנסיות המכים מן העבר ההוא נשמעים אחרת באוזניהם. עוז כותב: 'ממזרח תכפו קולות הפעמונים, פעמונים גבוהים ופעמונים עמומים, פעמונים פראבוסלאביים, פעמונים אנגליקאניים, פעמונים יווניים, פעמונים חבשיים, רומאיים, ארמניים, כאילו הוכתה העיר במגפה או בשריפה'.²² ואילו באוזני עמיחי נקשרים צלילי הפעמונים בליל אהבה: 'שקט מאתנו היה האויר, / בעמקים. / פעמונים נזכרו בשעה המאוחרת. / ויכולנו להשוות בין אהבתנו / ובין החומה שממול'.²³ אותה עיר סגורה

18 אבנר הולצמן, 'קרוב ואסור לנו שם: ירושלים החצויה בראי הספרות הישראלית' (להלן: הולצמן, קרוב ואסור), בתוך: בראלי, ירושלים החצויה, עמ' 202-223.

19 עמוס עוז, 'הר העצה הרעה', הר העצה הרעה: שלושה סיפורים, ירושלים תשל"ז (להלן: עוז, הר העצה הרעה), עמ' 17. הסיפור ממנו צוטט הקטע הזה מתרחש בשנת 1946, אך ניתן להניח מהקשרי דברים אחרים שהוא משקף גם את חווייתו של עוז בשנים הראשונות לאחר המלחמה. כך יש לפרש גם את האזכור החוזר של יללות התנים מעבר לגבול בסיפור 'אש זרה', ארצות התן, רמת-גן 1965, עמ' 148-174.

20 הולצמן, קרוב ואסור, עמ' 217.

21 יהודה עמיחי, שירים 1948-1962, ירושלים ותל-אביב תשל"ז (להלן: עמיחי, שירים 1948-1962), עמ' 197-198.

22 עוז, הר העצה הרעה, עמ' 8.

23 עמיחי, 'בימין משה', שירים, עמ' 85-86.

בחומתה, אותם פעמונים ואולי גם אותו עפיפון מילאו את עולמם של עוז ושל עמיחי, אך חווייתם הייתה שונה, ואולי גם הפוכה: זה חושף קירבה וחמימות, והאחר – חרדות וניכור.

עוז ואורי צבי גרינברג

מובן שההסבר העיקרי לשימוש שעושה עוז במטפורות העזות הללו של העיר ירושלים קשור במתווה הספרותי של יצירתו ובצורך לבטא הלכי רוח ועומק רוחני המהווים את עולמו הרוחני. יחד עם רבים אחרים ציין זאת הולצמן, בכותבו: 'עוז גייס [...] את המציאות הגיאוגרפית-המדינית-האובייקטיבית של ירושלים בשנות החמישים והתאים אותה להפליא לתבניות היסוד של יצירתו'.²⁴ אני מבקש להציע עוד שתי השערות בדבר הרקע הביוגרפי לניכור ולחרדה שמשדרים תיאורי הנוף ודימויי מה שנמצא מעבר לגדרות ולחומות ביצירתו של עוז. שניהם מרומזים בספרו האוטוביוגרפי: האחר קשור בבית גידולו האידאולוגי והשני בחוויות מפגשיו עם ערבים בימי ילדותו המוקדמים. כידוע גדל עוז, שלימים היה לאחד מהמנהיגים הבולטים של תנועת השלום הישראלית, בבית רביזיוניסטי. דמותו של הדוד, פרופסור יוסף קלוזנר, איש ימין מובהק, ריחפה מעל המשפחה. האב נזכר בספר לעתים קרובות כמבטא דעות מבית מדרשו של זאב ז'בוטינסקי ובסגנונו המתלהם, וכך גם רבים מבאי בית המשפחה. עוז מציין: 'הייתי ילד לאומי יוקד בשנות כיתה ד' וכיתה ה' בבית הספר תחכמוני'. הוא מספר גם על 'שירי גדלות לאומית' שכתב באותן שנים, ובהם התאמץ לחקות את המנון בית"ר ואת שאר שירי האומה של ז'בוטינסקי. במקומות לא מעטים הוא מספר על הזיות לאומניות שבהן הוא נלחם בראש צבאות ישראל נגד האויבים המבקשים להכחידו.²⁵

לענייננו חשוב במיוחד המפגש של עוז עם המשורר אורי צבי גרינברג, חודשים מעטים לאחר תום מלחמת העצמאות, בביתו של הסופר יהושע השל ייבין, גם הוא איש ימין מובהק. לא הייתה זו היכרותו הראשונה של עוז עם אצ"ג. על פי עדותו הוא כבר פגש אותו בביתו של הדוד. אולם, בשלהי שנת 1949 הציב עצמו המשורר כנביא זעם הקובל על שצה"ל לא שיחרר את ירושלים בתוך החומות והר הבית במרכזו.²⁶ עוז נזכר: 'אורי צבי חצב להבות ושפך קיתונות של רותחים, הוקיע את עלובי-הנפש האדומים שוויתרו על הר הבית בשביל משמני דגניה ועל קבר רחל אמנו בשביל עגלי המרבק שלהם ברפתות בקיבוץ מזרע או מרחביה'. והוא מוסיף ומצטט את אורי צבי:

24 הולצמן, קרוב ואסור, עמ' 214. עוד על הפרשנות המטפורית של כתבי עוז, ראו להלן.

25 עוז, אהבה וחושך, עמ' 474.

26 עמדות דומות רווחו אצל אצ"ג כבר בסוף שנות העשרים, כאשר תקף בספר הקטרוג והאמונה (ירושלים 1937) את התנועה הקיבוצית על רפיסותה הציונית. אך ההזדמנות שהוחמצה, לדעתו, לכבוש את ירושלים העתיקה עוררה את זעמו מחדש.

'הם פשוט אינם חפצים בהר הבית! אינם חפצים בענתות ובשילה! יכלו לשחרר – ולא שחררו! פך-השמן ניתן בידם, יכלו לטהר – ולא טיהרו את בית המקדש ולא הדליקו את שלהבת יה'. ותוך התפרצות של בכי הוא מתייפח: 'ממרומים הושיטו לנו את מלכות ישראל השלישית, מתבוססת בדמה הגישו אותה לפנינו ולא טבולה ברוטב של דיפלומטיה. באש ולא בחסד לאומים, אבל אנחנו שוב ביכרנו את עגל הזהב על פני ניצוצות המלכות [...]'.²⁷ אף שהדבר אינו מפורש בידי עוז, אפשר להניח שהלכי הרוח האלה כללו גם שלילה גמורה של עמדת הערבים ושל זכויותיהם. בשיר שחיבר אורי צבי בראשית שנות החמישים, לאחר שפרש מהכנסת במחאה על פשרנותם של ידידיו מתנועת החירות, הוא מדבר על 'בכי ירושלים' שלו, ועל כך שבמקום לכבוש את ירושלים, 'ותבוא בה ערב, ועל הר המר עטר בן האמה למלכה, ושקטו לבכות בעמי אז, עממו בחוריו, ורק בלבי מצא בית מאז העקרב'.²⁸

עוז נטש בגיל 15 את העולם הזה שהרווה את ימי ילדותו ופנה הרחק אל הקוטב השמאלי של ההגות והמעשה הציונים. אולם, כפי שמעיד ידיד נעוריו אברהם בלבן, למרות שעמוס קרע קריעה גמורה – שהסתמלה לא רק בהליכתו לקיבוץ, צורת חיים שאביו סלד ממנה כל חייו, אלא גם בשינוי שם משפחתו – התברר ש'המרד שעל פני השטח היה במהותו חלקי בלבד'. כי עמוס עוז 'לא ניתק עצמו כליל מן המיתוסים שעליהם גדל'. בלבן מסתמך על עדותו של עוז עצמו, ומתאר אותו כעין 'סוכן זר' גם בחולדה וגם בירושלים. הוא מביא קטע מתוך מכתב שעוז כתב אליו בשנת 1984 ובו אפיין את אחת מדמויות ספרו מקום אחר, שאתו הזדהה, מן הסתם: 'אכן, המספר הוא כמעט בחינת חפרפרת – סוכן שתול היטב, ולעומק, ועם זאת כמו השגריר לואיס בתל-אביב, מאוהב על-פי דרכו בקרקע בה נשתל, כך שהוא כמעט בגדר סוכן כפול'.²⁹ לכן, בלבן מפרש, עמדה נפשית זו פירושה יחס כפול אל כל אחת מן המעצמות המפעילות את הסוכן, צורך עז בקירבה ובשייכות, געגועים נוקבים, ובה בעת ביקורת מרה.³⁰

27 שם, עמ' 473.

28 אורי צבי גרינברג, 'בים מים מסביב', כל כתבי אצ"ג, בעריכת דן מירון, ירושלים 1990, כרך ז, עמ' 163. על פעילותו השירית והמדינית של אצ"ג לאחר מלחמת העצמאות ראו, חנן חבר, 'התשוקה לאוטופיה: שירת אורי צבי גרינברג והקמת מדינת ישראל', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים תשנ"ט (להלן: בר-און, אתגר הריבונות), עמ' 375-401.

29 אברהם בלבן, בין אל לחיה: עיון ביצירתו של עמוס עוז, תל-אביב 1986 (להלן: בלבן, בין אל לחיה), פרק ראשון, עמ' 211, הערה 7.

30 שם, עמ' 212.

הד להשפעות אלה אפשר למצוא גם במסתו של עוז, עיר זרה, שנכתבה שנים רבות לאחר שנטש את האידאולוגיה הז'בוטינסקאית מכול וכול. הוא מדבר על אהבתו לירושלים ומוסיף:

אינני גר עוד בירושלים, אבל בחלומות אני שלה והיא איננה מרפה. הייתי רואה אותה ואותי מוקפים שונאים. בחלומות היו השונאים לא משלוש רוחות כי אם סביב, סביב. הייתי רואה אותה נופלת בידי אויביה. נחרבת, נשדדת ונשרפת כמו בסיפורי הילדות, כמו בתנ"ך, כמו באגדות החורבן.³¹

האם יש צורך להוסיף: 'כמו בנאומיו חוצבי הלהבות של אצ"ג'?

מפגשי ילדות עם 'האחר'

עוז עצמו רומז להסבר נוסף לחרדותיו העמוקות ולתחושת ניכורו, הקשור בשני מפגשים אקראיים עם ערבים שאירעו בילדותו בירושלים בטרם חולקה, מפגשים אמביוולנטיים מאוד. אם נשפוט על פי עוצמת התיאור, השאירו אפיוודות אלה רושם עז על עמוס הילד. בהיותו בן שלוש וחצי לקחה אותו דודתו גרטה, שהופקדה לשמור עליו כדי לשחרר את הוריו לשם עיסוק כלשהו, להסתובב בחנויות בגדים בעיר. בחנותם של ערבים נוצרים (ואולי של ארמנים דוברי ערבית) הוא עובר חוויה מחרידה. הוא מבוהל מפניה של דמות 'אישה גמדה, קצת גיבנת', שבין שפתיה נבעה פתאום 'סדק רע, לעגני, מין חיוך ארסי מעוות שחשף שיניים קטנות וחדות וביניהן הבהיקה פתאום שן חותכת אחת מזהב'. הוא מסתתר, ובלי משים נכלא באחד מכוכי החנות. רק לאחר זמן, שנראה לילד כ'שבע שנים', מגלה אותו חייט ערבי שעבד באותה חנות, המתגלה לילד כמושיע מאיר פנים.³²

זהותה האתנית של ה'מכשפה' ואפילו זהות החנות אינם ברורים. דווקא ה'מושיע' מתואר בפירוש כדובר ערבית, אך דימויי החרדה והאיום מזכירים מאוד את דימויי האויב שמעבר לחומות, המופיעים במקומות רבים בכתביו של עוז. כך, לדוגמה, בדימוי חריף של איבת הערבים בסיפור 'אדון לוי'. הילד מסתתר בין ענפי עץ הפלפל, מתאמץ להקשיב למתרחש במחסן של ידידו אפרים. לפתע הוא נבהל משום מה ומדמה שהכול יתפוצץ, כולם ימותו, ורק הוא יישאר 'לבד בירושלים השרופה וריח הפלפל יסגיר אותי ומבין ההרים תבואנה העירה כנופיות צמאות לדם ואני אהיה לבדי'.³³ גם כאשר הוא שב, לאחר מלחמת ששת הימים, אל העיר שמאחורי החומות, הוא חוזר ומחבר את

31 עוז, עיר זרה, עמ' 243.

32 הסיפור משתרע על פני 13 עמוד. עוז, אהבה וחושך, עמ' 258-270.

33 עוז, הר העצה הרעה, עמ' 66.

חוויות ירושלים הנצורה עם הסיפורים ששמע על עלילותיה בעבר, שתמיד הסתיימו בשרפת העיר ובילדים מומתים. אל הסיפורים הללו הוא מחבר את זיכרונות מלחמת העצמאות: 'תותחי הלגיון. השיירה להר הצופים. השיירה לגוש עציון. אספסוף מוסת. המונים משולהבים. פראים צמאי-דם. כוחות בלתי-סדירים פרועים. הכל התכוון אלי. תמיד הייתי שייך למעטים, לנצורים, לאלה שדינם נחרץ'.³⁴

האפיזודה השנייה הרבה יותר מובהקת: כעבור שנים מספר עמוס, שבינתיים גדל ועתה הוא בכיתה ב או ג (בן שמונה וחצי, לפי דבריו), הופקד למשך סוף השבוע בידי משפחת סתיו, ידידי הוריו, לרגל נסיעתם לנתניה, להתארח אצל מכרים. במקרה הוזמן הזוג סתיו למסיבה אצל אחת ממשפחות האריסטוקרטיה הפלשתינית בשכונת שיח' ג'ראת, דווקא באותו סוף שבוע, ועמוס נתלווה אליהם. באחד מהפרקים היפים ביותר בספרו,³⁵ נזכר עוז בחוויה לפרטי פרטיה. תחילה הוא פורש תיאור מפורט של ביתה המפואר של משפחת אל-סילואני, 'מתווך וסוחר עשיר וגם סוכן מקומי של אי-אלו פירמות צרפתיות גדולות שעסקיהן הגיעו עד אלכסנדריה וביירות ומשם הסתעפו לחיפה, לשכם ולירושלים'. הילד מוקסם מהעושר ומהאסתטיקה המיוחדים של הבית המפואר, שכמותו 'לא ראה אף פעם בימי חייו'. ניחוח חריף של האליטה הערבית בתקופת המנדט עולה מכל פינה (כמו גם מן השיחה הרב-לשונית של זוג התוכיים), ומן הדמויות האצילות והמכובדות של הסוחרים הערבים ושל הפקידים הבריטים ורעיותיהם, שהוזמנו לאותה מסיבה. הם מוצגים בניגוד חריף לדלות הפתטית של שלושת היהודים המסתובבים במסיבה 'נפעמים, מנומסים, נמוכי רוח', למרות שהתהדרו בבגדים ששמרו עמם זה 15 שנה, עוד מימיהם בלודז' שבפולין, ולבשו אותם אולי לראשונה מאז, במיוחד לכבוד המסיבה המכובדת הזו. הם נראו בעיני הילד כ'שני הנוכחים ההדורים ביותר בחדר (מלבד המלצרים)'.³⁶

כדאי לשים לב שהילד הבחין ש'מעל למשקופי החלונות, על גבי סיד הקירות הפרחוני, נצבעו בירוק אי-אלו פסוקים או דברי שיר באותיות ערביות עקלקלות', ובתוך כל ההדר האוריינטלי-לבנטיני הזה זוכר עוז גם ש'מתחת לתקרה הגבוהה, ניתלו לנוי כלי נשק עתיקים, חרבות דמשקאיות, סיף מעוקל, פגיונות וחניתות, אקדחים, רובים ארוכי קנה ורובים כפולי קנה'. מוטיב החימוש חוזר מיד כאשר מבחין הילד ש'שתי חרבות סיף ממורטות ומצולבות היו תלויות על הקיר מעל לראשינו כפינה שבה ישבנו'. ושוב, בין תמונות אבות המשפחה, אפנדים חובשי תרבושים אדומים עם ציצת-זנב שחורה, הוא רואה גם 'דיוקני פרשים עתיקי ימים, פראים למראה ונוראי הוד',

34 עוז, עיר זרה, עמ' 245. עוז עצמו מספר שכאשר אירע האסון באפיזודה השנייה, כעבור חמש או שש שנים, הוא נזכר בסיפור חנות הבגדים. עוז, אהבה וחושך, עמ' 373.

35 הפרפרות והציטוטים בקטע הבא נטולים מעוז, אהבה וחושך, פרקים מא-מב, עמ' 356-374.

ש'פגינות ארוכים תקועים להם באזור חלציהם וכל מיני חרבות עקומות כחצי-הסהר צמודות אל צדם או גם שלופות ומתנופפות בידיהם'.

האירוע מתרחש בקיץ 1947, חודשים מעטים לפני פרוץ המלחמה. באוויר כבר עמד 'איזה משב דקיק של קוצר רוח, אד לא נתפס של עוינות עצורה', וכבר רווחו 'דיבורים יומיומיים ומדאיגים על סכנת מלחמת-דמים בין עם לעם'. בהמשך מסופרת האפיזודה המרעיש שבה גורם עמוס הילד לפציעתו של תינוק ערבי בחצר הבית. הוא יוצא אל גן הבית, מדמה בעיני רוחו שהוא בגן העדן ומחפש 'בין שורותיו את עץ החיים ואת עץ הדעת'. הוא יורד אל הבוסתן כשהוא מלא בתחושת שליחות לאומית: להרשים את הילדים הערבים, את בעלי הבית ואת אורחיו. 'כגשת אריה בין אריות', הוא מצטט פסוק מדברי ז'בוטינסקי שאותו הרבה אביו לצטט. הוא פוגש שם נערה בת המשפחה, 'חורת, שחורת שיער וריסים, דקת צוואר, כתפיה רופפות, ולה תסרוקת קארה הנופלת על מצח הנראה לי מואר באור של סקרנות ושמחה'. למרות שהייתה מבוגרת ממנו בשנתיים שלוש, מתרשם עמוס ממנה עמוקות, מדמה שהתאהב בה ולהוט להרשים אותה בכל מחיר; להט שלפי פרשנותו היה נחלת כל משפחתו (ואולי גם רבים מהיישוב היהודי כולו באותם ימים): 'אנשים שנורא משתדלים לעשות רושם טוב. לא כדי שיאהבו אותם אלא כדי שפחות ישנאו אותם'.³⁶ ובלשון הסיפור: הוא היה 'להוט לקשור קשר ובכך – לפזר דעות קדומות ולקדם במשהו את ההתפייסות בין שני עמינו'. עוז מתאר את עצמו כנלעג בלהיטותו, 'כמו חמור מחופש שלבש שמלת נשף ונעל נעלי עקב'. גולמניותו הולכת וגוברת, כאשר 'מרוב חדות ייצוג לאומי, להוט להגשים לכבודה כל משאלה שתעלה על דעתה', הוא מטפס גבוה על עץ התות שהיה בגן, מתעלם כארי מהשריטות, השפשופים וכתמי המיץ של התותים, שואג כמי שחש עצמו כנציג 'הנוער העברי החדש, המפציץ במלוא אוניו, וכל רואיו נרעדים מפני שאגתו'. אלא שברוב 'זחיות דעתו ושכרון הלאומנות המתברבת' של 'האריה העיוור והחירש והשוטה' – הוא עצמו – מסתיימת ההצגה באורח סמלי להפליא: כדור ברזל חלוד שמצא תלוי על אחד מענפי העץ נשטט מידי ומרסק את כף רגלו של התינוק, אחיה של עאישה, שישב מתחת לעץ. מה שנותר מן המאמץ הפתטי לקשור קשר עם הערבייה הצעירה היה המבט האחרון שנשאה אליו בטרם נעלמה מחייו. הוא 'זוכר עד עכשיו, כמו שתי כוויות-גחלים חדות, את עיניה מתחת למסגרת-האבל של גבותיה השחורות המחוברות זו לזו: תיעוב וייאוש ופליצות ושנאה רושפת הטיח בי מבטה'.

זהו סיפור מופלא המשקף ערבוביה מרתקת של רגשותיו וחוויותיו של עמוס עוז מימי ילדותו ונעוריו כלפי תושביה הערבים של ירושלים: משיכה ודחייה, השתאות וחדשנות, התפעמות ותשוקה להתקבלות, אך בראש ובראשונה זרות, ניכור, חרדה ואימה. כפי שנראה במקומות אחרים ביצירתו, מלווה אותו סיפור זה במשך כל 19 שנות

חציונה של העיר, עד שהוא נשבר במפגש המחודש עם כיבוש העיר בידי צה"ל. בין השנים 1949 ו-1967 כמעט שלא נראו ערבים ברחובותיה של מחציתה הישראלית של ירושלים. אלפים מעטים נשארו בשוליים: בחלקה של בית צפפה שנותר בצד הישראלי מעבר מזה של מסילת הברזל ובאזור אבו גוש ובית נקופה. את נוכחותם מעבר לגדרות ולשדות המוקשים מעלה עמוס עוז בסיפוריו כנוכחות מוחשת אך בלתי נראית. היא מדומיינת: מגג ביתו יכול היה 'לראות את בית הספר לשוטרים שממנו ירה צלף ירדני והרג את יוני אברמסקי כאשר שיחק בחצר ביתו'. ודימה

לזהות שם, בין צמרות עבותות, את פינת הגג של הוילה סילוואני. [...] ונכספתי גם אני ללבוש בגדי שבת ולצאת אליהם בראש משלחת של שלום ופיוס, להוכיח להם את צדקתנו, להתנצל ולקבל מהם את התנצלותם, להתכבד בתופיני קליפות תפוזים מסוכרים, להפגין את סלחנותנו ואת גודל נפשנו, ולחתום עמם על הסכם של שלום ושל ידידות ושל נימוסים וכבוד הדדי. ואולי אף להוכיח לעאישה ולאחיה ולכל בית סילוואני שהתאונה ההיא אירעה לא לגמרי באשמתו. או לא רק באשמתו.

האין כאן הד עמום ליחסו האמביוולנטי של עוז למפעל הציוני? לעוז אין ספקות 'פוסט-ציוניים' ממש, אך האם אין כאן ראייה מורכבת יותר של סיפור הסכסוך היהודי-ערבי, המכירה בכך שאמנם מה שקרה לא היה 'לגמרי באשמתנו או לא רק באשמתנו', אך אין היא מתעלמת ממידה מסוימת של אשמה, אחרי הכול? עם זאת, לפי שעה, 'לפעמים, לפנות בוקר, היינו מתעוררים לקול צרורות מקלעים מכיוון קו שביתת הנשק, כקילומטר וחצי מביתנו, או לקול יבבת המואזין מעבר לגבולות החדשים: כמו קינה מסמרת שיער חלחלו צלילי יללת תפילתו הפולחת והחרידו את תרדמתנו'.³⁷ כלומר, הסכסוך נמשך, הסכנות ממשיכות וקרובות ואיבת הערבים גם היא חלק מן המציאות המסובכת.

כאשר חוזר עוז כעבור 19 שנה אל ירושלים שבין החומות אין הוא חוזר לוילה סילוואני, ומן הסתם לא פגש את עאישה ואת עוואד; ודאי לא את הגמדה עם שן הזהב. אף שמן הסתם ידע זאת תמיד, הוא 'מופתע' לגלות שבצד השני יש פשוט

בתים, חנויות. דוכנים, שלטים. [...] העיר נושבת. אנשים חיים בה והם זרים ואני אינני מבין את שפתם והם יושבים במקומותיהם ואני הזר הבא מבחוץ. אכן, תושבים אדיבים, אדיבים עד כדי עלבון [...] ועיניהם שונאות אותי. רוצים במוחי. זר וארור. [...] ביקשתי בכל כוחי לחוש

בירושלים כאיש אשר הוריש את שונאיו ושב אל נחלת אבות. [...] רצייתי להשתתף. להיות שייך.

אולם הוא חש זר ומנוכר. 'ראיתי איבה ומרי, חנופה ותדהמה ופחד ועלבון ומזימה. אני עברתי ברחובות ירושלים המזרחית כאיש שהרס אל מקום אסור'.³⁸ תחושה זו נובעת מכך שעוז מטייל עתה בחוצות העיר העתיקה חמוש בתת-מקלע, אולם הרצון להשתתף, להיות שייך, להתקבל, לשאת חן, אינו חדש. גם תחושת הניכור והזרות חוזרים אל החוויות המכוננת בוילה סילוואני ובחנות הבגדים.

ברומן מיכאל שלי, שכאמור עלילתו מתרחשת בתקופת ירושלים החצויה, מספרת חנה על זיכרון ילדות שנשמר עמה מן הימים שלפני מלחמת 1948. היא נהגה לשחק בילדותה עם תאומים ערבים, חליל ועוזי, שגרו לפי התיאור בשולי קטמון, לא הרחק מבית הוריה, בקו התפר שבין השכונה הערבית קטמון לקריית שמואל היהודית. הם שיחקו כאילו לא הייתה שום בעיה לאומית שיכולה הייתה להתייצב בינותם. 'הייתי נסיכה והם שומרי-ראשי, כובשת והם קצינים. חוקרת יערות והם ציידים. רב חובלת והם ספנים. מרגלת והם סיירים'. יחד הם היו משוטטים ברחובות, 'מתעללים בילדי האדוקים' ו'קוראים בשמות לשוטרים האנגלים'.³⁹ צמד התאומים חוזר וצף בהזויה של חנה לאורכו של הספר פעמים רבות. הם שבים ומופיעים בחלומות, אך תמימותם של הילדים הפלשתינים מתחלפת במהרה בדימויים מאיימים ומקרינים איבה.

חנה חולמת באחד מהחלומות המבעתים את לילותיה, שהיא ובעלה עורכים כביכול ביקור של קניות ביריחו (בל נשכח שטיול ביריחו לא היה אפשרי כאשר דברים אלה נכתבו, כנאמר בשיר של נעמי שמר, 'ואין עולה להר הבית בדרך יריחו'). שני ערבים עטופים עבאיות חוטפים אותה אל מרתף נאלח, מסירים את גלימותיהם ומתגלים כתאומי ילדותה. אולם הם אינם נותנים לה כל סימן אם הם זוכרים את משחקי ילדותם. הם חושפים את שיניהם הלבנות, 'שני זאבים אפורים חזקים', ומנתרים 'ניתורים קטנים, מהירים [...] ניתוריהם הקפיציים נגרמו על-ידי אנרגיה עולה על גדותיה'. ברגע מסוים פותח עזיז את הדלת כדי שתוכל להימלט, אך היא אינה יוצאת משום מה, ואז מעלה עזיז 'מבין קפלי גלימתו סכין גדול ונוצץ [...] קרס על ארבעותיו. עיניו בערו. הלובן שבהם נדלח ונשטף דם'. בטרם יבצע את זממו מצליחה חנה בשארית כוחותיה לצרוח ומתעוררת מהחלום הרע והאמביוולנטי.⁴⁰

מעבר לתחושות החרדה והאימה, עוז אינו נוקט עמדה צדקנית ומבין את הסכסוך הישראלי-ערבי המסתמל בחלוקתה של ירושלים כמצב של מאבק נואש בין שני הצדדים. בחלום ביעותים אחר ישנו תיאור חריף של היאבקות לחיים ולמוות של אותו

38 שם, עמ' 244.

39 עוז, מיכאל שלי, עמ' 8.

40 שם, עמ' 35-36.

עזיז עם ילד יהודי פלוני: 'פני שניהם מעוותים, עיניהם שטופות איבה דלוחה. מתכווים אל הבטן מפני שהיא רכה. מתגעשים. בועטים, נושכים בשיניהם'. לרגע הם מגיעים אל אפיסת כוחות, צונחים פתאום כאיש אחד, 'לרגע נחים איש בזרועות שונאו כאילו היו שני אוהבים', אך 'ברגע הבא שבים אונים שחורים לשצוף בהם. מטיחים גולגולת בגולגולת. צפורן באישון. אגרוף אל סנטר. ברך אל מפשעה. גביהם נקרעים בעוקצי התיל החלוד'.⁴¹ איך לפרש דימויים קשים ועזים אלה?

ג. ירושלים ממיכאל שלי בראי הביקורת ובראי המציאות

הרומן מיכאל שלי זכה בשפע דברי פרשנות וביקורת. רובה של הפרשנות בא מידיהם של מבקרי הספרות וחוקריה, ורובם, כמתבקש ממקצועם וכמקובל בביקורת הספרות, מנתח בהרחבה את הטקסט ואת המשתמע מתוכו. רק מקצתם חוזר לחפש את מקורותיו של הטקסט בחוויות הממשיות שעמוס עוז מביא עמו אל חיבוריו מניסיונו האישי ומזיכרונותיו הממשיים. כך, למשל, מנתחת נורית גרץ את התבניות המטפוריות הרווחות ברומן, 'תבניות שהיו אמורות לעסוק בתיאור המציאות אולם למעשה הן באות על חשבון תבניות דמויות מציאות'.⁴² לדעתה, 'מדריכים הסיפורים את הקורא אל מעבר לעולם החומרי ולהתמקד בעיקר בתחום המופשט [...] אמצעים שבהם מעלה הטקסט, בדרך כלל, עולם ריאלי, משמשים כאן לעיצוב עולם מטאפיזי'.⁴³ יתר על כן, הדגש בניתוחיה הוא על ההזיות ועל החלומות, בבריחתה של הגיבורה מן 'המציאות היומיומית השוממת שהיא חיה בה' אל 'העולם ההירואי של חלומות על גבורה, אלימות ומין'. במציאות אין הגיבורה 'עוברת שום חוויה או מאורע בעלי משמעות ואינה מקיימת קשרים אמיתיים עם אנשים חיים סביבה'. לדעתה של גרץ, 'המתח הבסיסי ביצירה הוא בין חלום דרמאטי-הירואי למציאות שוממת'.⁴⁴ גם את מקומה של ירושלים ברומן מפרשת גרץ פירוש מטפורי ומנותק מן המציאות הממשית: 'שערי הברזל סגורים [...] תריסים מוגפים, סימטה סגורה, בתים מוגפים, תריסים ודלתות ברזל, מגדל ערירי, מבצרים עוינים מסתגרים' – משמשים כולם כמטפורות ל'מצב הניתוק ולהלך נפשה'.⁴⁵ יתר על כן, הניתוק בין ההזיה למציאות כה חזק עד שירושלים עצמה נעלמת פני הגיבורה. גרץ מצטטת את חנה האומרת, 'אין ירושלים, ירושלים היא הזיה בלבד, אחיזת עינים, עיירה בודדת ואבודה'.⁴⁶

41 שם, עמ' 146.

42 נורית גרץ, עמוס עוז: מונוגרפיה, תל-אביב 1980, עמ' 69.

43 שם, עמ' 87.

44 שם, עמ' 123.

45 שם, עמ' 131.

46 שם. הציטוטים לקוחים מעוז, מיכאל שלי, עמ' 75, 77.

גם אברהם בלבן מרכז את עיקר עיוניו בתחומים העקרוניים בספר שהקדיש לניתוח לשונו וסגנונו המיוחדים של עוז, ומתמקד בקשריה של הלשון אל המציאות המתוארת.⁴⁷ כך, למשל, הוא כותב כי 'המציאות הנגלית אינה אלא מסווה למרכז כובד אחר', ולאחר מכן, 'מידת הפירוט וההמחשה בספריו הראשונים של עוז מוכתבת על ידי המגמה להעניק ליצירות אופי סמלי'.⁴⁸ גם בשעה שהוא מטפל בערכים המשתקפים מיצירתו של עוז, הדגש מושם על הצדדים הסגנוניים: 'עמדתו של המספר מתגוננת לעתים מכוח גורמים סגנוניים גרידא'.⁴⁹ על תיאורי הגבול של ירושלים כותב בלבן: 'הגבול הגיאוגרפי אינו אלא סמל לגבולות התודעה וכי הטריטוריה שמעבר לגבול מייצגת את שמעבר לגבולות אלה'. כלומר, לדעתו התייחסותו של עוז לגבולות הקיימים במציאות מכוונת למציאות אחרת – פנימית, נפשית.⁵⁰

בספר אחר מנתח בלבן רעיונות וערכים בכתבי עוז, את הרקע הפילוסופי והאידיאלי שלהם ואת תשתיתם האמוציונלית.⁵¹ הוא גם עוסק הרבה בהשפעות ספרותיות ורעיוניות המשתקפות ביצירתו, בראש ובראשונה השפעת תורתו של הפסיכולוג השווייצרי קרל גוסטב יונג.⁵² עם זאת, היכרותו האישית עם עוז והיכרותו האינטימית עם חיי הקבוצה ששימשה כמה לרבות מיצירותיו, מאלצת אותו להתייחס גם אל המציאות שהזינה את יצירותיו של עוז. לכן הוא מדבר על 'זיקה שבין עולמו הפנימי של עוז לבין החברה הישראלית', וטוען ש'ישראל של שנות בגרותו השתלבה אף היא, למרבה הצער, בתמונה זו'. כך נוצרה 'הקבלה גמורה בין עולמו הפנימי של עוז, שבו נאבקים המודע והלא-מודע, תרבות וטבע, לבין עולמו החיצוני'.⁵³ יתר על כן, הערות אוטוביוגרפיות לא מעטות וקטעי זיכרונות אישיים שבלבן משלב בספרו מחזירים מדי פעם את עוז המספר אל מרכז הבמה, בניגוד לדמויות שעליהן הוא מספר, המהוות גם אצל בלבן את עיקר מושאי ניתוחיו ועיוניו.⁵⁴ כיאה לחוקר ספרות עוסק בלבן בפן המטפורי ובתשתית הפילוסופית ביצירתו של עוז. פרק שלם הוא מקדיש לקשר שבין

47 אברהם בלבן, אל הלשון וממנה: לשון ומציאות ביצירת עמוס עוז, תל-אביב 1986 (להלן: בלבן, אל הלשון).
 48 שם, עמ' 35.
 49 שם, עמ' 45. בלבן מרחיק לכת ובאחד הפרקים המבריקים בספר הוא מדבר על גבולות המילים ומביא מובאות רבות מדברי עוז עצמו, שהיה מודע היטב לגבולות אלה. ראו, שם, 'על קו הדומיה', פרק שני, עמ' 47-90.
 50 שם, עמ' 54. ההתייחסות היא לסיפור 'אש זרה', האחרון בספרו של עוז ארצות התן, תל-אביב 1965.
 51 בלבן, בין אל לחיה.
 52 ראו, 'הערה מקדימה: בין עוז ליונג', שם, עמ' 23-26 ובמקומות רבים אחרים בספר.
 53 שם, עמ' 21.
 54 ראו, למשל, 'הערה ביוגרפית – בין קלוזנר לעוז: נסיון בכתיבת ביוגרפיה ספרותית', שם, פרק ראשון.

דמויות הנשים ביצירתו של עוז לדימויי המים והשמים.⁵⁵ אפילו ירושלים אינה אלא 'קליפות בתוך קליפות והגרעין אסור', ו'בסוף כל הזמנים יכסה הים את ירושלים'.⁵⁶ בניגוד גמור לעוז עצמו, אין הסכסוך הפוליטי הישראלי-ערבי מעסיק את חנה, המספרת של הרומן. 'במוקד עולמה הנסיון לחבור לגרעין שבתוכה, למערות הנסתרות, לים, לאורב, ללא מודע'.⁵⁷

דרך הביקורת של גרץ ובלבן נראית לי משכנעת וראויה, אלא שאינני מבקר ספרות אלא היסטוריון המתעניין במציאות שהייתה וחלפה, באירועיה ובהוויתיה. אני פונה אל ספרות הבידיון מתוך כוונה להבין את חוויותיהם של סופרים שחוו אירועים וחיו הוויה ספציפית, והזיכרונות והתודעות שרישומיה של אותה מציאות הותירו בהם משתקפים בסיפוריהם.⁵⁸ לכן מתמקד מאמר זה לא במה שחשים והוגים חנה גונן או דוקטור קליינברגר וידידו יוסף ירדן, אלא במה שעמוס עוז עצמו זוכר וכיצד הוא תופס את החוויות שחווה באותם ימים בירושלים. אני מציע להסיק זאת מתוך דברים ישירים שהוא מספר בספרו האוטוביוגרפי, מקטעי זיכרונות המופיעים בפובליציסטיקה ובראיונות שנתן במשך השנים ומדברים שאומרים גיבוריו. דברים שניתן, כך נראה לי, לחשוף מהם את התשתית החווייתית של עוז עצמו, מתוך השוואה בינם לבין החומרים האוטוביוגרפיים העומדים לרשותנו.

להערכתו, מיכאל שלי, סיפורי הר העצה הרעה וסיפורים אחרים המסופרים על רקע ירושלים בימי המנדט הבריטי, במלחמת העצמאות או בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, כאשר העיר הייתה חצויה, קשורים קשר הדוק לניסיונותיו המוסרים של עמוס עוז לפענח את חידת התאבדותה של האם. לכן שב עוז ומחזיר אותנו אל הדרך שבה הוא – כילד ואחר כך כמבוגר – קלט את מהותה המיוחדת של ירושלים. למצער בכל הנוגע לרומן מיכאל שלי, מעיד עוז עצמו שכתבת הרומן הייתה עבורו מעין השתחררות

55 'מים ושמים: הים ודמויות הנשים ביצירותיו של עוז', שם, פרק רביעי.

56 בלבן מצטט מתוך מיכאל שלי, עמ' 77 ומתוך עמ' 43, שם, עמ' 129.

57 שם, עמ' 135. אל סוג הביקורת הטקסטואלית הזו יש לשייך גם את מאמרו של חקק, "גולם גאנץ" או "גאון מיתי": על הסיפור הסמוי ב"מיכאל שלי", שדמות, חוב' סב (חורף תשל"ז), עמ' 82-87.

58 דוגמה טובה לטיפול בספרות במתודה דומה מצויה בעבודת הדוקטור של אבי מעפיל, עיצוב המציאות בסיפורת של ס' יזהר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח. ראו גם, הנ"ל, 'ימי צקלג: בין מציאות לבדיון', בתוך: בר-און, אתגר הריבונות, עמ' 408-429. לניתוח דומה לגבי הספרים ארבעים הימים של קולה של שמואל שורץ (שיחור) ובמו ידי: פרקי אליק של משה שמיר ראו, מרדכי בר-און, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות 1948-1958, תל-אביב 2001, עמ' 109-113. ניתוחים עקרוניים בדבר הקשר שבין בידיון להיסטוריוגרפיה ראו בקובץ שיצא לאור בעקבות כנס בנושא זה במרכז שזר בירושלים: רעיה כהן ויוסי מאל (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים תשנ"ט; בעיקר ראו מאמר המבוא של יוסי מאל, 'הפואטיקה והפוליטיקה של ההיסטוריוגרפיה החדשה', עמ' 9-32, ומאמרו העקרוני של מנחם ברינקר, 'ספרות והיסטוריה: הערות קטנות לנושא גדול', עמ' 33-44.

מאובססיה מעיקה ומתמשכת: 'בזמן שכתבתי את מיכאל שלי ידעתי את חנה בעל-פה, בליבי. דיברתי בקול שלה, ידעתי עליה יותר מאשר אני יודע על האנשים הכי קרובים לי, ידעתי כל תג, כל זיכרון שלה זכרתי וכל הסתכלות שלה ראיתי וכל כאב שלה לא היה זר לי לגמרי'. הוא מוסיף ומספר שזמן רב הייתה בלבו התנגדות לכתוב את הרומן, ובסופו של דבר כתב אותו כדי 'להיפטר' ממנו. הכתיבה הייתה עבורו השתחררות מהאובססיה, ולאחר שכתב אותו, דמותה 'מתרחקת' – היא לא לגמרי זרה לי, אבל היא מתרחקת והולכת'.⁵⁹

פרסומו של הרומן האוטוביוגרפי סיפור על אהבה וחושך מקל על המאמץ לקשור את דימויי יצירתו הספרותית של עוז עם חוויות המציאות הממשית המשתקפות מהם. עניין מיוחד יש לפרשנותו המיוחדת של גרשון שקד, אחד הראשונים שעמדו על המהפך שחוללו עוז וחבריו, בני 'הגל החדש', בספרות העברית.⁶⁰ שקד מקדיש פרק בספרו ליצירתו של עוז, ובעיקר לרומן מיכאל שלי, ומשלב בו קטעים להבנת מוטיב 'ירושלים', שלדעתו של שקד 'הוא אולי מפתח להבנת הרומן כולו'. הוא אף מרחיק לכת וטוען 'שיש פתח לסברה, שזהו בעיקר סיפור של מקום – רומן ירושלמי', אולם גם הוא רואה בירושלים של חנה גונן, המספרת, 'מטאפורה של עולמה', משום ש'העיר אינה נתפסת מלכתחילה באופן אובייקטיבי, אלא מפורטת מנקודת ראותה הסובייקטיבית מאוד של הדמות המספרת. המספרת נושמת, לפי דבריה, את אוירתה של העיר, אך למעשה היא מארגנת את הניגלה על-פי החוקיות הנסותרת של נפשה'.⁶¹

בהמשך לקביעותיו של שקד ברצוני לטעון כי המבט הפיוטי שעוז מחדש בספרו, כגון הדימוי של ירושלים כאישה פצועה המוטלת על הכביש וכל הכפרים וההרים סביבה מביטים בה כאנשים סקרנים, נטוע לחלוטין בתוך הריאליה של אותם הרים וכפרים ושל אותם כבישים שעליהם מוטלת ירושלים, ובתוך חוויית הביוגרפיה הפרטית של עמוס עוז. מצב מרחבי ואנושי מסוים מאוד שהיה קיים בעיר בזמן מסוים מאוד אפשר את היצירה החדשה הזו, ובכוונתי לחשוף ולברר את הקשר בין החוויה האישית של עוז, שאותה הוא מעמיד לרשות גיבוריו, ובין אותם מצבים מרחביים ואנושיים שהתקיימו בפועל ובממשות.⁶² אכן, כדברי שקד, 'האורב אינו יושב רק מסביב לירושלים – האורב יושב בחדר', אולם לדעתי נכון להפוך את הסדר ולומר, 'האורב לא יושב רק בחדר – הוא יושב בפועל גם מסביב לירושלים'. כאשר חנה מתארת את ירושלים ש'בלילה בחורף דומים בנייני ירושלים להזיות באפור קרוש על פני יריעה שחורה. נוף של אלימות כבושה, ירושלים יודעת להיות עיר מופשטת: אבנים, אורנים

59 "מיכאל שלי": שנות החמישים בירושלים, ראיון עם עזריאל קאופמן, קולנוע, ספטמבר 1974.

60 גרשון שקד, גל חדש בסיפורת העברית, מרחביה תשל"א (להלן: שקד, גל חדש).

61 שם, עמ' 188-189.

62 דימוי האישה הפצועה לקוח מעוז, מיכאל שלי, עמ' 77.

וברזל חלוד', ברור שהמספרת מגלה בעיר פנים המשקפות גם את הלכי הרוח שלה עצמה. אולם תמונות אלה מעוררות בכל מי שחי באותם ימים בירושלים זיכרונות דומים, והקורא יכול לומר: אכן, כזו הייתה ירושלים של אז. התיאור של חנה אינו אלא חווייתו של עוז אל מול פני המציאות כפי שהייתה.⁶³

גם מרדכי שלו מציב את ירושלים במרכז פרשנותו. עבורו קיימת זהות בין ירושלים והגיבורה המספרת: 'סירוס הגיבורה חל בעת ובעונה אחת עם סירוס ירושלים. [נכמו הגיבורה] שנותקה מעל התאומים [מסמלי החנויות] נותקה ירושלים מעל מקורות הכוח שלה, ההרים והכפרים, איבדה את עוצמתה ונותרה כאשה פצועה מוטלת על הכביש', וכמה שורות הלאה, 'המאבק הנפשי אישי מתחולל בלב הגיבורה, דרך מאבק אליגורי פוליטי על ירושלים'.⁶⁴ לכאורה, שונה פרשנותו של שלו בכך שהוא סבור כי הספר ביסודו אוטוביוגרפי: 'מאחורי וידוייה של הגיבורה מסתתרים וידוייו של המחבר'. הוא אפילו סבור ש'עקבותיו של עמוס עוז ניכרים על כל צעד ושעל ומפריעים מאוד לבנין דמותה של חנה גונן'.⁶⁵ אולם על פי דרכו המיוחדת, שלו מרחיק לכת בפרשנותו ומחפש סמלים ואלגוריות הקשורים, כביכול, עם בעיות הלאום וההיסטוריה הציבורית במקום שחוויות פרטיות של המציאות עשויות להעמיד הסברים מספקים. שלו תמיד מרשים בהצעותיו לפרשנות אלגורית מרחיקת לכת, אולם הוא לא תמיד משכנע. הוא קושר רמזים שונים על בתולים עם 'בתולת בת ציון' ועם פסוקים מספר איכה. קישור זה מעניין ומרשים, אך הוא נובע מעולמו האידאולוגי. זה צעד לגיטימי בביקורת ספרות, אך אינו יכול לבסס את טענתו המרכזית כי מיכאל שלי הוא ביסודו סיפור אוטוביוגרפי. העובדה שעוז מוצא בדמויות הנערים הערבים סוג של חיוניות אינה בהכרח הופכת את דבריו ל'בשורה מאו-טסה-טונגית [לפיה] העולם התת-מפותח, שלא איבד עדיין את חיוניותו, מסתער על נמרי הנייר, במקרה זה נמרי הנייר הציוניים'.⁶⁶ בסיפור על אהבה וחושך מתוודע עוז אל הצד הערבי דווקא דרך הדוגמה התרבותית, הנאורה והאסתטית של משפחת סילוואני. אף על פי שיחסה של חנה גונן אל התאומים אמביוולנטי, ונע בין פחד וחרדה מצד אחד ובין משיכה וגעגועים מצד שני, הוא מבטא בראש ובראשונה את חרדת הקיום הציוני ולא את החרטה או את תחושות הנחיתות הנולדות מחולשה ומחיוורון.⁶⁷

63 שקד, גל חדש, עמ' 190.

64 מרדכי שלו, "מיכאל שלי" לעמוס עוז, הארץ – המוסף לספרות, 9.8.1968 (להלן: שלו, מיכאל שלי).

65 שם.

66 שם.

67 גם פרשנותו המרתקת של שלו לסיפור על אהבה וחושך אופיינית לדרכו ל'הלביש' על מושאי פרשנותו את השקפת עולמו ואפילו את דעותיו בענייני דיומא. כך קושר שלו את כישלון 'אוסלו', שעוז היה לדבריו מהוגיו הראשונים, עם תחושות אשמה מתקופת הילדות: 'בספרו בונה עוז בסתר,

ד. סופם של הדרכים: נופיה של ירושלים

הרומן מיכאל שלי עמוס בתיאורים חיים של העיר המחולקת ושל חוויית החיים בחציה היהודי, שבהם התנסה עמוס עוד בראשית שנות החמישים, כאשר ירושלים עדיין ליקקה את פצעיה המלחמה ושמרה על אוירתה הפרובינציאלית, ושוב כעבור עשר שנים, כסטודנט בראשית שנות השישים, כאשר החלה הבנייה האינטנסיבית בעיר. בתקופה זו נבנו קריית הממשלה, האוניברסיטה העברית בגבעת רם, מוזיאון ישראל ושכונות חדשות רבות, כגון קריית היובל או תשעת הקטמונים, שסיפקו דיור לאלפי הפקידים של הממשלה, אשר העתיקה את מקום מושבה לירושלים החל מראשית שנת 1950, ולא לפי העולים שהשתקעו בעיר באותן שנים.⁶⁸ בשנים אלה הפנתה ירושלים את גבה לחלקה המזרחי, ורוב התפתחותה פנה מערבה, שם לא הייתה חסומה בגדרות תיל ובחומות המתגבהות בקצות הרחובות. עוז מתאר כבדרך אגב את התרחבותה של העיר באותן שנים, ומעיר: 'כבר יש פינות מסוימות המעוררות לרגע תדמית של עיר רגילה: שדרות סלולות בקו ישר ובהן מוצבים ספסלי מרגוע עירוניים'. ומיד הוא מוסיף: 'תדמית זו היא רופפת ביותר. די לך להסב מבט, והנה בלב הבניה הנמרצת משתרעים שדות טרשיים. עצי זית. ערבה צחיחה. צמחיה עבותה בגיאיות. שבילי בר מפותלים שנוצרו במרמס רגלים רבות'.⁶⁹

אך יותר מכול עדיין קופצים לעיניו מכל עבר ובכל עת ההרים שמסביב. מהם נושבת תחושת האימה: 'בדמדומי השקיעה נראו הרי ירושלים כמו מתכוונים להרע'.⁷⁰ ושוב: 'ממפלשי הרחובות בירושלים נשקפים לפנות ערב הרים מאפילים כממתנים לחושך כדי ליפול על העיר המכונסת'.⁷¹ והוא מרחיק לכת וכותב: 'אחיזת עינים ולא עיר היא זו [...] מכל עבר פולשים ההרים פנימה: הקאסטל, הר-הצופים, אוגוסטה-ויקטוריה, נבי

ובין השיטין בלבד, כתב אשמה ספרותי יעודי חריף מאוד נגד עצמו, אישי-משפחתי אכן גם היסטורי-פוליטי. מרדכי שלו, 'הולדת הטרגדיה מתוך רוח המוזיקה: מאוסלו עד ז'נוה דרך "שמחת עניים", "שיר לשלום" ו"סיפור על אהבה וחושך"', סדרת מאמרים שפורסמה במוסף הספרותי של הארץ ושוב, עם תוספות, בדימוי, גיליון 23, חורף תשס"ד, עמ' 10-34. הציטוט מעמ' 25.

68 על תכנון העיר ותהליכי בנייתה בשנות החמישים והשישים ראו, יהושע בן-אריה ואליהו וגר, 'שלבים בבנייה ובהתפתחותה של ירושלים, 1948-1967', בתוך: בראלי, ירושלים החצויה (להלן: בן-אריה וגר, שלבים), עמ' 91-114; יוסף שביד, 'התפתחותה האורבאנית של ירושלים 1948-1967, שם, עמ' 115-132. ראו גם, דוד קוריאנקר, אדריכלות בירושלים: הבניה המודרנית 1948-1990, ירושלים 1991 (להלן: קוריאנקר, הבניה המודרנית): על קריית הממשלה בעמ' 94-110, על קריית האוניברסיטה בגבעת רם בעמ' 115-130, ועל מוזיאון ישראל בעמ' 143-148.

69 עוז, מיכאל שלי, עמ' 186.

70 שם, עמ' 25.

71 שם, עמ' 75.

סמואל⁷². דומה שלא רק תיאורי נוף אקספרסיוניסטים לפנינו, אלא תחושת איום קיומי, סמל מוחשי לקירבתו המאיימת של האויב הערבי, שטרם ויתר על חלומותיו להכחיד את ירושלים היהודית. אכן, תחושת החרדה שההרים מחוללים מתעצמת לפעמים והופכת אותם בחלומות הביעותים של חנה גונן למחוללי הקץ.

לאט גלש הסלע הגדול מהר-הצופים חתך את שכונת בית-ישראל החדשה כאילו היא שכונה של בתי דומינו, התגלגל במעלה רחוב יחזקאל הנביא. [...] נטו והתפוררו בנינים כשורה ארוכה קרסו בסחרור אטי כמו גיבורים מהודרים נרצחים בתפארת על בימת האופרה.⁷³

אפוקליפסה תבוא, מן הסתם, לא עקב רעידת אדמה, אלא בהתחדש המלחמה הקשה על עצם הקיום. גם המדבר שממזרח לעיר, שאותו אפשר לראות היטב ממקומות רבים בשולי העיר החצויה, מהר ציון, ממצפה אבו-תור, מארנונה ומרמת רחל, חוזר ומתואר בסיפורים: 'מקצה תלפיות נשקפים מקומות שהגשם אסור לגעת בהם, הרי מואב, ים המלח הנמוך'. או במקום אחר: 'גם פלשתינה תחשיך כי גשמים וערפל על הרי חברון, עד תלפיות, עד אוגוסטה ויקטוריה עד גבול המדבר שהגשם איננו חפשי לחצות אותו לעולם'.⁷⁴ הדימוי של מדבר שאין הגשם עשוי להרוותו חוזר פעמים מספר, אך נראה שלא לגשם אסור לגעת במקומות אלה כי אם לעמוס עוז ולכלל היהודים שנותרו במערב העיר. הם אינם רשאים לחרוג מגבולות ההסכם שחתמו שני קולונלים בשלהי המלחמה. לא רק ההרים שמסביב והמדבר שבמזרח, ולא רק מה שמעבר לגדרות התיל משדרים זרות וניכור. גם בתוככי העיר עצמה נותרו אזורים רבים בלתי מפוענחים, המתוארים ביד אמן: 'מי זה יוכל להתאזרח כאן בירושלים', שואלת חנה גונן, 'אם גם יגור כאן מאה שנה. עיר של חצרות סגורות, נפשה חתומה מאחורי חומות קודרות אשר בראשן נעוצים שברי זכוכית דוקרניים. אין ירושלים. פיורורים מושלכים במזיד כדי להטעות אנשים תמימים. קליפות בתוך קליפות והגרעין אסור. [...] זוהי עיר אסופה אל תוך נפשה'.⁷⁵ למקרא מקצת מתיאורי העיר של עוז נדמה לעתים שהוא מתאר עיירה עלובה המצויה בכתבי מנדלי מוכר ספרים או י"ל פרץ בסיפורי הגלות שלהם:

72 שם, עמ' 20-21. גם עמיחי מעיד במקומות רבים על הנוכחות המעיקה של ההרים הנשקפים מכל עבר, אולם אצלו הם מלווים באירוניה והומור. כך הוא כותב: 'עצוב הוא להיות / ראש העיר ירושלים / נורא הוא. / איך יהיה אדם ראש עיר כזאת? / מה יעשה בה? / יבנה ויבנה ויבנה. / ובלילה יקרבו / אבני ההרים מסביב / אל הבתים. / כמו זאבים הבאים לילל על כלבים / שנעשו לעבדי בני האדם'. עמיחי, 'ראש העיר', שירים 1948-1962, עמ' 219. מן הראוי לציין שרוב ההרים המתוארים אצל עוז ועמיחי התכסו מאז שנת 1967 בשיכונים נרחבים ובנויים לתלפיות, ומן השכונות שעליהן מספר עוז שוב לא רואים הרים אלא בתי קומות נישאים.

73 עוז, מיכאל שלי, עמ' 58.

74 שם, עמ' 147.

75 שם, עמ' 77.

זוהי עיר צרובה. רבעים שלמים כמו תלויים על בלימה. [...] מבוך של מבנים ארעיים, צריפונים, מחסנים וקרפיפים נשענים בחימה כבושה על בניני האבן האפורה אשר צבעה מתקרב לפעמים אל הכחלחל ולפעמים אל האדמדום. מרזבי פח מחלידים. שרידי קירות בלי בית. התמודדות עזה ודוממת בין האבן ולבין הצמחיה העיקשת.⁷⁶

אכן, ירושלים של עמוס עוז, ירושלים שהיא סופם של הדרכים כולם, תמיד מעוררת עצב. אולם האם כזו היא 'ירושלים של עוז'? או שמא זהו עולמו הרגשי והנפשי של 'עוז של ירושלים', שיקוף מצבו הקיומי המנוכר, מצב שאין ממנו דרכים הממשיכות אל מעבר? לימים יגיע עוז לעיר שמעבר לחומות ויגלה שהיא זרה לו, אולם גם בשנים שקדמו הייתה ירושלים החצויה זרה ומנוכרת: 'עיר רחוקה ירושלים. גם כשגרים בה. גם כשנולדים בה. [...] קולות רחוקים מתרגשים מעברים. איזו הצטמררות דרוכת-מנוחה סביב'.⁷⁷ האם זו אותה זרות עצמה? באותו ביקור ברחובות העיר העתיקה מגלה עוז את הזרות בעיני הערבים, תושבי אותם רחובות, אך בימים שקדמו לכך הזרות היא של שכניו, המאכלסים את שכונותיה של העיר היהודית. או שמא זוהי זרות הנטועה בחביון לבו של עוז עצמו?

ה. 'היהודים של היהודים'

כאמור, רוב יצירתו של עוז התמקד בשנות השישים בניסיון נואש לפענח את חידת התאבדותה של אמו ולשחזר את דמותה בדמויות הגיבורות של סיפוריו. את החלטתו לשוב ולספר את אותם סיפורים, לשחזר את אותה אווירה ואת אותן בעיות שטלטלו אותו ואת משפחתו בילדותו בסיפור על אהבה וחושך, שהוא, לדבריו, אוטוביוגרפיה הכתובה במבנה של רומן, הוא מסביר בכך 'שפתאום לא היה לי כוח לקחת דברים שעברו עלי ועל בני משפחתי ולהשתמש בהם בדרך שהם לא יכירו את עצמם'.⁷⁸ לכן יש לכוון את עיקר הפרשנות הספרותית על ספר זה אל המוטיבים האישיים, הפסיכולוגיים והאנושיים. עם זאת, חשוב להבין שתיאורי ירושלים של ילדותו ואף ירושלים בחציונה, המרפדים את הספר הזה, אינם רק רקע המשורטט לצורכי הרקמה הספרותית, אלא הם עצם מעצמיה של חוויית המשפחה ואולי גם גורם לא מבוטל לטרגדיה המשפחתית. נראה שתחושת הזרות שחשה האם, אשר לא נקלטה קליטה של ממש בארץ, לא הצליחה להשתלב בהוויית היום-יום בעיר והמשיכה לחיות בחלומות נעוריה בפולין, הייתה, למצער, אחד הגורמים לאובדנה. עוז מתאר את הניכור שהרגיש אביו, ועוד יותר מכך אמו, בירושלים, כלשונו: 'גם הוא וגם היא חיו בגלות בירושלים'. זה היה ניכור

76 שם, עמ' 76.

77 שם, עמ' 65.

78 עוז, היהודי השורד, עמ' 118.

כפול ומכופל, משום שגם בקרב היהודים שחיו סביבם הרגישו כנכרים. ביישוב היהודי של ארץ ישראל בימים שבהם התבססה ההגמוניה של תנועת העבודה הייתה במת ההתרחשויות המרכזית של ההגשמה הציונית בקיבוצים ובמושבים, וכמובן גם בתל-אביב. ירושלים נשארה, במידה רבה, 'מתחץ למשחק', למרות שהמוסדות הייצוגיים שכנו בה. המיעוט הרביזיוניסטי החילוני והאשכנזי, שאליו השתייכו משפחת קלוזנר ורוב ידידיהם, קיים מעין גולה בתוך גולה, זר ומנוכר הן בקרב הגורם הסוציאליסטי הדומיננטי, הן בקרב הספרדים על עדותיהם, וכמובן גם בקרב החרדים שגרו בשכונותם. כפי שעוז העיד במפורש שנים רבות לאחר מכן: 'אנחנו היינו קצת נידחים. אנחנו היינו אלה שאינם מדרך המלך. אלה שלא רצויים על ידי הלא רצויים. היהודים של היהודים'.⁷⁹ בהקשר זה וכדרך אגב כדאי לציין שדוד בן-גוריון כתב באחד מהמכתבים ששלח מירושלים, לאחר שחזר אליה משנות גלותו בארצות הברית, שבירושלים יש ארבעה מיני יהודים: פקידים, ספרדים, חרדים ומשוננים. ייתכן שבקטגוריה הרביעית היה בן-גוריון מסווג גם את הוריו של עמוס עוז.

בה בעת נראה שעוז ירש מאמו את תחושת הזרות הבסיסית של מהגרים יהודים, המנסים לטעת את חייהם בלב אוכלוסייה ערבית מושרשת, שאיבתה אל המהגרים שמקורם באו הולכת וגוברת. לכן תחושת הסכנה אינה מרפה ממנה: 'אנחנו לכוידים פה', מספר עוז על חוויית ירושלים של אמו, 'אנחנו במלכודת', ומספר שאמו שידרה כל ימיה בירושלים 'תחושה קבועה שזה לא יגמר טוב'.⁸⁰ אין פלא שבבואו לתאר את חוויית הילדות שלו עצמו, גם הוא אומר: 'בירושלים היה מסוכן [...] בכל מקום שבו הלכת בירושלים ראית סביב סביב את הכפרים. ראית שהם כמו אצבעות כף יד כשאתה על כרית כף היד, וכל מה שהם צריכים לעשות הוא לאגרף את האצבעות והעיר נמחצת מכל הצדדים'.⁸¹

בסופו של הרומן מיכאל שלי נוסעים מיכאל גונן וחנה אשתו לבקר ידידים בקיבוץ הנשקף אל הרי הלבנון, הרחק מירושלים. גם שם, בעיצומה של אווירת החג הקיבוצית, השונה כל כך מאווירת ירושלים, העיר הזרה רודפת אחרי חנה, ודווקא שם, בגליל העליון, 'ירושלים האחרת עלתה ונגלתה מתוך חלומות עגומים'.⁸² עם כל זרותה וניכורה, ירושלים על נופיה וחזיונותיה נטועה עמוק בנפשה. את ההזיה הסופית, שבה חנה עצמה שולחת את שני הערבים התאומים, ידידי ילדותה, כשהם חמושים לפוצץ את ירושלים, מפרשים רוב הפרשנים בצדק כמטפורה על התאבדות האם או כתיאור

79 שם, הציטוט הראשון מעמ' 130 והשני מעמ' 122.

80 שם, עמ' 131.

81 שם, עמ' 133.

82 עוז, מיכאל שלי, עמ' 194.

התדרדרותה הנפשית הסופית,⁸³ כלומר כשיא התפתחות תסכולה של חנה וסבלה. אולם קשה להתעלם מכך שההזיה מנסה להביא קץ לא רק לייסוריה של חנה אלא גם לירושלים המעיקה, המפחידה; ירושלים שהיא ערבית מדי אך אולי גם יהודית מדי.⁸⁴ בראיון עם ארי שביט מזדהה עוז רטרואקטיבית עם פחדיה של האם, ש'מה שקרה באירופה עשוי היה לקרות בירושלים בימי המלחמה [מלחמת העצמאות]. כדי לאשש את חרדותיה הוא מעיר, 'זה היה כחוט השערה. קו החזית עבר כמה מאות מטרים מאתנו. ומהצד השני של הקו הזה לא היה טיהור אתני חלקי. היה טיהור אתני מלא, טיהור אתני מוחלט של יהודים. אף יהודי לא נשאר. או שהרגו אותם או שגירשו אותם. אף אחד לא נשאר.'⁸⁵ מעניין שעוז משתמש בשנת 2000 ברעיון המופרך בדבר היתכנותה של שואה בארץ ישראל, שהימין בדרך כלל נזקק לו. האיץ כאן הד מאוחר להשפעתו של אורי צבי גרינברג על עמוס עוז רך הימים?

כידוע, עוז הופיע פעמים רבות באספות ובהפגנות של 'שלום עכשיו', ולאחרונה היה גם מיוזמי 'הבנות ז'נווה', הכוללות המלצות לויתור ישראלי על ירושלים המזרחית ואף על הר הבית. אין זה נדיר לקרוא בחיבוריו הפובליציסטיים משפטים כגון: 'צריך להסתגל סוף-סוף לעובדה שאנחנו לא לבדנו בירושלים כשם שאנחנו לא לבדנו בארץ-ישראל. מי שמפריח מליצות נלהבות על ירושלים שחוכרה לה יחדיו ולא תחולק עוד לעדי עד ולנצח נצחים, מוטב שיפקח את עיניו ויראה שירושלים היא עיר מחולקת.'⁸⁶ לעוז התבררה עובדה זו כבר ביום השני או השלישי לאחר כיבושה של העיר במלחמת ששת הימים, כאשר היכתה בתודעתו ההכרה שירושלים שמעבר לחומות ולגדרות היא 'עיר זרה'. כפי שראינו, היא הייתה לו זרה גם בימי חציונה של העיר, וגם שעה שפגש בכמה מקרים נדירים את העם האחר היושב בה בשכונותיו השונות, עוד לפני שנחצתה העיר לשניים ב-1948.

1. עיר האבן ועיר החול

פחות רווחת בכתיבתו של עוז התחושה שגם חלקיה היהודיים של ירושלים 'זרים' לו, ולמרות שנולד בה וגדל בתוכה קשה לו לראותה כבית, כמולדת. באחד הקטעים שעוררו

83 כך אפשר לפרש גם את בריחתה של האם עם האדמירל הבריטי בסוף הסיפור 'הר העצה הרעה', עמ' 44-52.

84 אולי יש לפרש פירוש אמביוולנטי גם את סיפורו של עוז על שתי נזירות שפגש ברכבת בצרפת, אשר שאלוהו בתמימות אנטישמית גלויה: 'האם ירושלים בימינו אלה לא קצת, איך לומר זאת, יותר מדי מלאה יהודים?', מובא במאמרו 'ממלא מקומו של ישו בא לירושלים', ידיעות אחרונות, 17.3.2000. המאמר כלול גם בעוז, שתי מלחמות, עמ' 64-66.

85 עוז, היהודי השורד, עמ' 134.

86 עמוס עוז, 'ההר והחומה', ידיעות אחרונות, 4.3.1997. מצוי גם בקובץ מאמריו, על התקוות: מחשבות על זהות ישראלית, ירושלים 1998, עמ' 126-128.

את כעסם של אוהבי ירושלים הוא מתייחס לסוגיית השוואתה של עיר האבן הקדושה עם עיר החול הלבנה, סמל התגשמותו של החזון הציוני. בראיון שהתפרסם במעריב ב-1996 הקצין עוז את עמדותיו ואמר:

אני חושב שהשפלה כבר ניצחה וירושלים תהיה עיר שאנשים נוסעים אליה מישראל כמו לחוץ לארץ, כמו לראות את העבר. ובמלחמה בין ירושלים לתל-אביב אני כולי לצד תל-אביב – שפיות, חילוניות והווה. זה דבר חולה שחברה חיה רק בעבר ובעתיד. זה מסוכן, זה הורג אנשים.⁸⁷

ההשוואה בין ירושלים ותל-אביב, כשתי מטפורות המסמלות דרכים הפוכות בהגשמת הציונות ובהוויה הישראלית, רווחת בפובליציסטיקה. כדבריה של נורית גוברין, הוויכוח נסוב בעצם על 'האופי והמשמעות של התרבות העברית הלאומית והחילונית הנוצרת בארץ ישראל ובמדינת ישראל. התרחב גם מעבר לתחום התרבות ונעשה לוויכוח על הלכי-הרוח והמגמות הכלליות הפועלים בחברה הישראלית'.⁸⁸ דן מירון מייצג את שוללי ירושלים. במאמר זועם ויוקד מתאר מירון את ירושלים כ'מורסה', כ'מוקד הסכנה המאיימת' שבה מתרחשת ההתנגשות האכזרית ביותר של כל הניגודים בחברה הישראלית. עיר קנאית וסמורה שכל קווי החזית חוצים אותה, קווי העימות עם הערבים, מקום הקנאות הדתית, ולדעתו גם ערש הלאומנות הכובשנית שכבשה את הציונות לאחר מלחמת ששת הימים.⁸⁹ לעומתו חיים גורי, יליד תל-אביב שעקר לפני שנים רבות לירושלים, דבק בעירו החדשה ובכתביו מתרפק על מראותיה. אפילו בימים שבהם 'העיר ההררית כולה ניצבת לעיני בכל הדרה היחיד במינו' מנקודת תצפית באזור המפורז ליד 'ארמון הנציב', הוא מדמה שזו 'עיר שאינה יודעת כי שתיים היא, ומחציתה אויבת למחציתה'. הוא מגיע למסקנה ש'טוב שיש שתי ערים כאלה. טוב שאפשר לברוח לפעמים מהאחת אל האחרת', אולם 'עם כל הכבוד לתל-אביב, אין לה קיום בלי ירושלים', משום ש'רק חוויה ירושלמית-היסטורית יכולה להעניק לנו את אותו

87 ראיון עם עמוס עוז, מעריב, י"ב תשרי תשנ"ו. הציטוט לקוח ממאמרו של צבי צמרת, מיוזמי אמנת כנרת, היוצא בשצף קצף נגד עוז בעניין זה, ואני מודה לו על שהסב את תשומת לבי לדברים אלה. ראו, צבי צמרת, 'הצו ללכת בתוך האמצע', הדואר (קיץ תשס"ג), עמ' 37-42.

88 ראו, למשל, נורית גוברין, 'ירושלים ותל-אביב כמטאפורות בספרות העברית: התפתחותה של תדמית', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 434-450.

89 דן מירון, 'אם לא תהיה ירושלים', פוליטיקה, גיליון 2 (יולי 1985), עמ' 10-12. המאמר גם נכלל בקובץ מאמריו של מירון, אם לא תהיה ירושלים, תל-אביב 1987, עמ' 227-235.

רצף תרבותי של "דע מאין באת".⁹⁰ למקרא מכלול יצירתו של עוז, שבה מדובר בירושלים בתקופת חייו השונות, למרות הדברים המוקצנים שצוטטו לעיל, נראה שהמושג 'אמביוולנטיות' הולם יותר את יחסו אל העיר. זהו יחס של אהבה עמוקה וחרדה, של הזדהות וניכור. ואולי אין הדברים סותרים כלל זה את זה, ויש כאן מעין אהבת הניכור וקיום מתוך חרדה למה שאהוב עליך כל כך?⁹¹

ז. היכן החיילים כולם?

בסיפור על אהבה וחושך מסופר על נוכחותם של חיילים ושוטרים בריטים בירושלים.⁹² גם בסיפורת העוסקת בשלהי תקופת המנדט מופיעות לעתים קרובות דמויות חמושות של חיילים ושוטרים. כך, למשל, בתיאור המפורט של העוצר והחיפוש שערך ה'כלניות' בשכונת מגוריו ואף בביתה של משפחת הילד בסיפור 'אדון לוי'.⁹³ כיוצא בזה גם דמותו המרשימה של האדמירל הבריטי, גיבור קרבות מלטה, שעמו בורחת האם בסופו של הסיפור 'הר העצה הרעה'.⁹⁴ אך עולה על כולן דמותו של הסרג'נט דונלופ, חובב התנ"ך, הממלא תפקיד מרכזי בסיפור הנפלא 'פנתר במרתף', והדמויות השונות של חיילי הוד מלכותו שעליהן מספר הסרג'נט לילד.⁹⁵

לעומת זאת, בכל התיאורים הקשורים בשנים שלאחר הקמת המדינה ובחלוקת העיר כמעט אין נוכחות צה"ל מורגשת בנופיה. אפילו במיכאל שלי, שסופו מתקשר עם מערכת סיני של שנת 1956 ועם גיוסו של מיכאל למילואים, מופיעים צבא וחיילים בעיקר בחלומות הביעותים של חנה גונן בימי מחלתה. בהקשר זה מעניין שאין זכר לחיילים אפילו בתיאור הטיוול שערך מיכאל גונן עם אשתו חנה ממש לאורך קווי שביתת הנשק. הם צועדים מביתם שבכרם אברהם דרך שכונת הבוכרים ומגיעים במהרה

90 דברים שאמר גורי בכנס ונכללו תחת הכותרת 'חיים גורי, "בין תל-אביב וירושלים"', הנכלל אף הוא בקובץ ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, עמ' 451-455. את התיאור ציטט גורי מתוך 'חזיונות ירושלים' שכתב ביולי 1966.

91 א"ב יהושע, אף הוא יליד ירושלים ובנו של אחד מראשי סופריה של העיר, מרבה לספר על העיר בכתביו וגם הוא מעביר תחושה של אמביוולנטיות. אין זה מקרה שהוא אינו משווה את ירושלים עם תל-אביב אלא נשאר בתוככי העיר עצמה, ומעמיד זה מול זה כמטפורות מעצבות ומנוגדות את הכותל המערבי, סמל החורבן ואת הר הרצל, סמל התחייה. ראו, א"ב יהושע, 'הקיר וההר', פוליטיקה, גיליון 2 (1987). נכלל גם בתוך: א"ב יהושע, הקיר וההר: מציאותו הלא ספרותית של הסופר בישראל, עמ' 215-218. אולי אין זה מקרה שא"ב יהושע בחר לעקור לחיפה ולא לתל-אביב כאשר החליט לנטוש את עיר אהבת נעוריו. ראו, מוטי גולני, "'אם עדיין הייתי גר בה היא היתה מוחצת אותי'" – על ירושלים, מהביוגרפי אל ההיסטורי וחזרה, שיחה עם א"ב יהושע, ישראל, חוב' 5 (אביב תשס"ד), עמ' 179-198.

92 ראו, למשל, עוז, אהבה וחושך, עמ' 339.

93 עוז, הר העצה הרעה, עמ' 85-95.

94 שם, עמ' 44-47.

95 עמוס עוז, פנתר במרתף, ירושלים 1995, עמ' 35-47.

לשער מנדלבאום, שבו הייתה מוצבת באותם ימים כיתת משמר, ומשם דרך בתי אונגרין למוסררה ועד כיכר נוטרדם. בשני מקומות אלה היו מוצבים חיילים דרך קבע בעמדות מבוצרות אל מול פני חומות העיר העתיקה, אך אין להם זכר בתיאורים העשירים והמפורטים הנלווים לסיפור זה ולסיפורים דומים. המספרת מתרכזת במראה הפיזי המיוחד של העיר, בעזובה ובדלות.⁹⁶ רק מחנה שנלר, ששימש באותם ימים מפקדת החטיבה והמחוז, נזכר פה ושם, אלא שחנה גונן לא הייתה 'בתוך החומות הקודרות האלה'. היא רק זוכרת אותן כמקום מאיים, שבו ישב 'צבא אנגלי ומכונות ירייה הזדקרו מבין החרכים'. נדמה שאפילו ה'זקיף בהיר השער', חייל צה"ל העומד לפני השערים ומציץ 'אל הרווח שבין החצאית לבין הגרביים הלבנים הקצרים', אינו אלא חייל אנגלי שנשכח כאן ונותר מימי המנדט.⁹⁷

אפשר אולי להסביר את העדרם של חיילים מחוויות מלחמת העצמאות של עוז ומחוויות השנים הראשונות של ירושלים החצויה, הכלולות באוטוביוגרפיה שלו, בכך שהן ב-1948 והן בשנות החמישים המוקדמות היה עוז עדיין ילד, ומן הסתם לא הרחיק לשוטט. אולם ייתכן שיש להעדר זה הסבר נוסף, הקשור בנוף הריאלי של העיר באותם ימים. בשיאם של הקרבות היו מוצבים ברחבי העיר ירושלים (לא כולל הפרוזדור אליה) כעשרה גדודים שאורגנו במסגרת חטיבה רגלית ומחוז חיל המשמר. מדי פעם הובהלו לעיר גם פלוגות מחטיבת 'הראל', לצורך מבצעים מיוחדים.⁹⁸ נוסף על אלה שהו בעיר יחידות מסייעות, יחידות מינהלה ושירות, ושלוחות של חילות שונים. מבנים רבים בעיר נתפסו ושימשו מגורים לחיילים, מפקדות, מחסנים ומרכזי קשר, ואת העיר ומבואותיה ניקדו נקודות משמר ומחסומי ביקורת רבים.⁹⁹

96 עוז, מיכאל שלי, עמ' 76. על פרישת כוחות הביטחון בירושלים החצויה ראו, 'החטיבה הירושלמית והקו העירוני', שיחת מערכת עידן עם מפקדי ירושלים לשעבר, בתוך: בראלי, העיר החצויה, עמ' 189-197.

97 עוז, מיכאל שלי, עמ' 115. במקום אחר מספרת חנה גונן ששמעה מרחוק נהמה: 'טנקים הותנעו בין חומות מחנה שנלר'. אך חוויה זו מתקשרת כבר עם חלומות הביעותים ואינה יכולה להתבסס על זיכרון ממשי של עמוס עוז, משום שבמחנה שנלר לא היו בימים ההם טנקים. שם, עמ' 132.

98 כך בעת מבצע 'יבוס', בקשר לכיבוש הר ציון ולפריצה לעיר העתיקה, ובמקרים רבים אחרים. על אירועים אלה ראו, עוזי נרקיס, חייל של ירושלים, תל-אביב 1991, עמ' 87-90, 92-97; אורי בן-ארי, אחרי, אור יהודה 1994, עמ' 113-168, 225-282.

99 ניתן להעריך שבשיא הקרבות נפרשו במרחב העיר קרוב ל-8,000 חיילים. על פרישת צה"ל במלחמת העצמאות והשינויים הדרמטיים שחלו בה לאחר תום המלחמה ראו, עמירם אורן, 'הנוכחות הצבאית בירושלים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל', הרצאה בכנס 'עיר בסוגריים' שקיים יד יצחק בן-צבי בירושלים, ב-4.12.2002. תודתי לד"ר אורן על שהעמיד את כתב היד לרשותי. פרטים רבים על היערכות צה"ל בעיר בימי המלחמה ראו, לויצה, תשעה קבין. על שיא הפרישה בימי הפוגה השנייה, שם, עמ' 403-427.

אולם, כבר בראשית 1949 בוטל הממשל הצבאי בירושלים והחל תהליך מזורז של צמצום ממדי הצבא שנוטר בעיר. החל משלהי אותה שנה הופקד הביטחון בה בידי גודד רגלים אחד בלבד, אלא שגם יחידותיו של הגודד הזה מפוזרות. אחת מפלוגותיו שהתה, במדי משטרה, בהר הצופים, והייתה מבודדת מן העיר כל ימי שהייתה בה. פלוגה אחרת התמקמה בפרוודור ירושלים, ועל 'הקו העירוני' הופקדה פלוגה אחת בלבד. פלוגה זו הייתה פרושה ביחידות בגודל של כיתה או שתיים, בתשע עמדות לאורך קו התפר. בסך הכול הופקדו כשמונים חיילים על שמירת קו שהשתרע לאורך שבעה קילומטרים.¹⁰⁰ במשך שנים מספר שימש מחנה אלנבי שבדרום העיר בסיס האימונים של הנח"ל, ומרדכי נאור מתאר בזיכרונותיו כיצד היו הטירונים רצים כל בוקר ברחובות עיר, אולם הריצה התקיימה רק בשכונות הדרומיות, ומן הסתם השכם בבוקר.¹⁰¹ גם רוב יחידות השירותים והמחסנים הועתקו מן השטח העירוני והוצבו בשולי העיר או בשטחים הפנויים שבסביבותיה. פיתוחה של העיר כבירתה של ישראל תבע פינוי של מרב הבתים והשטחים שנתפסו בידי הצבא בימי המלחמה, לצורך שיכונם של אוכלוסייתה הגדלה במהירות ושל המוסדות שהלכו והתרכזו במרחבה, מאז העתיק בן-גוריון את מושבה של ממשלת ישראל לירושלים, בשלהי 1949.¹⁰² שהותם של חיילים משני עברי הקו הוגבלה גם על פי הסכמי שביתת הנשק. סעיף 7 ונספח II להסכם קבעו ש'הכוחות הצבאיים של הצדדים להסכם זה יצומצמו עד כדי כוחות הגנה בלבד'.¹⁰³

בשנים האחרונות לשהייתו בירושלים, בטרם עקר לחולדה, כאשר כבר היה עוז בן ה-13 או ה-14 מסוגל לשוטט גם במרכז העיר, ואולי אף בשכונות מרוחקות יותר, לא בלטה נוכחות של חיילים בעיר. לבד מתושבי הבתים הסמוכים למוצבי הצבא לאורך ה'קוים', לא היה לחיילים ששוטטו בעיר בחופשתם או לאחר שעות השירות מגע צבאי משמעותי עם התושבים. הרבה יותר בלטה נוכחותם של סטודנטים שלמדו במבנים שונים פזורים ברחבי העיר, לאחר שהקמפוס הישן בהר הצופים נותר מנותק.¹⁰⁴ מיכאל

100 תיאור מפורט של 'הקו העירוני' וכמה מהאירועים העיקריים שהעסיקו את פיקוד צה"ל בגזרה זו מצוי אצל נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 24-42. נרקיס טוען שרק 72 חיילים שמרו על הקו, אולם המספר המדויק היה תלוי במצבת החיילים של כל פלוגה שהוצבה בקו, ולא היה קשור בהסכמים, בדומה למספר המוגבל של השוטרים שהותרו לשהייה בהר הצופים.

101 מרדכי נאור, 'טירונות על הגבול', בתוך: בראלי, העיר החצויה, עמ' 282-290.

102 על העברת ממשלת ישראל לירושלים ראו, אורי ביאלר, 'הדרך לבירה: הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949', קתדרה, חוב' 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 163-191; Mark Brecher, *Decisions in Israel's Foreign Policy*, Oxford 1974, pp. 9-57.

103 ראו נוסח עברי של הסכם שביתת הנשק הישראלי-ירדני בספר החוזים למזרח התיכון, עמ' 42-54. ראו פירוט אצל ישראל, ירושלים המחולקת, עמ' 39-40. הנוסח האנגלי של ההסכם מצוי בנספח 1 לספרו של ישראל. שם, עמ' 210 ואילך.

104 ראו גם, אייל בן-אליהו, 'הר הצופים', בתוך: בראלי, העיר החצויה, עמ' 198-201.

גונן ורעייתו גרו בשכונה פנימית, ולכן פגשו מן הסתם חיילים שיצאו ובאו במחנה שנלר, כפי שמצוין, אכן, ברומן.

יוצאת דופן היא הזיית הביעותים שהוזה חנה בעת מחלתה, שבה מתערבבים דימויים מסיפורי ילדותה, ביעותי הזדון של התאומים הערכים ש'הגיעה שעתם [...] להתגנב אל מגרש הרוסים [...] לשחוט בסכין, מאחור, את אנשי המשמרת', יחד עם תיאור של מעין 'פלישה' מחרידה של טנקים הכובשים את העיר: 'טנקים נמוכים ורחבים שירשרו ודרסו בחשכה על-פני חלקת-הקרח במורד רחוב גאולה לכיוון מאה שערים. [...] כבדים ודייקניים-להשחית חילחלו הטנקים הנמוכים בחוצות עירי הנרדמת'.¹⁰⁵ האם יכול היה תיאור זה להתבסס על זיכרון של חוויה ממשית? עד מלחמת ששת הימים לא הפעילה ישראל טנקים במשימת לחימה בירושלים. בשני מקרים שעטו טנקים ישראליים בלתי חמושים ברחובות. היה זה לרגל מצעדי צה"ל בעיר, בשנים 1958 ו-1961. סביב המצעדים הללו התחולל מאבק דיפלומטי במסדרונות האו"ם, ונציגי רוב המדינות נעדרו מהם משום שלא הכירו בירושלים כבירת ישראל, ומשום שהסכמי שביתת הנשק קבעו במפורש ש'כלי רכב משוריינים' אינם בגדר נשק לצורכי הגנה. אולם קיים מרחק ניכר בין חזון הביעותים של חנה לבין החוויה העליוה שתיארו בני התקופה בעת המצעדים. אפילו בן-גוריון כתב ביומנו: 'היה קהל רב. השמחה הייתה כללית ואמיתית. זהו החג העממי, נדמה לי היחיד. הסתובבנו אמש בעיר בשעה מאוחרת. סביב חצות. העיר הייתה הומיה. בכמה מרכזים אי-אפשר היה לעבור, כי עמד המון חוגגים ורוקדים'.¹⁰⁶ האין כאן ירושלים אחרת? ושמה הרבה פנים יש לעיר ועוז ראה רק מקצתן?

ת. ירושלים אחרת

זמן קצר לאחר שהספר מיכאל שלי ראה אור, התפרסמה בכתב העת קשת רשימת ביקורת קצרה, החתומה בראשי התיבות י"ש. בין שאר הדברים נכתב בה: 'עיקר הישגו של הרומן, כך נראה לי, אינו דווקא תשבץ המשמעויות הפסיכולוגיות, התובע עיון מדוקדק לעצמו, אלא בתיאור המשכנע של נתח חי מן ההוויה הישראלית בשנות ה-50 [...] בעיקר תיאורה של ההוויה הירושלמית, העיר, שכונותיה ותושביה, הם גם רקע חיצוני וגם חלק מן המהות הנפשית'.¹⁰⁷ לאחר קריאת פרשנותם של גרץ, בלבן ושקד שוב איני בטוח שי"ש צודק שזהו 'עיקר הישגו של הרומן', אולם מבחינתי היה זה, ללא ספק, עיקר העניין שאני, כהיסטוריון של התקופה, מצאתי בו. אולם דווקא משום כך

105 עוז, מיכאל שלי, עמ' 137.

106 על המאבק הדיפלומטי ראו, זכי שלום, 'המתיחות סביב מצעדי צה"ל ב-1958 וב-1961', בתוך: בראלי, ירושלים החצויה, עמ' 61-68. הציטוט הוא מיומן בן-גוריון, 21.4.1961, אב"ג.

107 י"ש, 'מיכאל שלי', קשת, חוב' לט (אביב תשכ"ח), עמ' 152-153.

עלי להוסיף הסתייגות ולומר שצירורו של עמוס עוז ותיאורי ירושלים החצויה הם, אכן, רק 'נתח מן ההוויה הירושלמית בשנות ה-50' ולא תיאור מלא ורב צדדי.

ברור שחוויות וזיכרונות טבועים תמיד בחותם אישי. גם ירושלים של עוז משקפת בעיקר את ראייתו האישית ואת זכר חוויותיו האישיות שנקלטו בזירה ספציפית ומזווית מיוחדת שממנה ראה את העיר ואת הווייתה. לכן לא ייפלא שתוך כדי קריאה בסיפור על אהבה וחושך ובסיפורי הבדיוניים של עוז המספרים על העיר, מצאתי ירושלים אחרת מזו השמורה בזיכרונותי האישיים.

בשנת 1950, בימים שבהם העיר 'שוקמה באורח ראשוני מפגעי המלחמה, נערכה מבחינה צבאית-ביטחונית כלפי החלק השני של העיר, שהיה בשליטה ירדנית, והחלה להתארגן כיחידה עצמאית נפרדת',¹⁰⁸ שירתתי כמפקד פלוגה בחטיבת גבעתי והשתתפתי בסבב השגרתי של תפקידי הפלוגות בגדוד. ביליתי חודש על הר הצופים, חודשים מספר בפרוודור ירושלים וכחודשיים ב'קו העירוני', אותה שרשרת מוצבים קטנים שהייתה פרושה לאורך קו החציון. מפקדתי שכנה בבניין ערבי נאה בשכונת אבו-תור, במרחק כמה מטר מקו הגבול. את עיקר זמני ביליתי בסיורים באותם נופים שעוז תיאר ואשר הובאו לעיל: חומות בטון גבוהות שהוקמו לאורך הקו; קירות פח שהוגבהו בשכונות הספר, כדי להסתיר את העוברים ושבים בחוצות העיר המערבית מעיני צלפים שעל גגות העיר המזרחית; נתיבי קפנדריה שאפשרו לנוע גם לרוחב החזית מבלי להיחשף לאויב, וכאשר הרחובות הישנים שוב לא יכלו לשמש לכך יותר; רצועה מבוצרת של גדרי תיל; שדות מוקשים; עמדות ירי ועמדות תצפית.¹⁰⁹ גם אקלימה של ירושלים וחורפיה זכורים לי היטב, ותיאוריו של עוז מעלים הד צלול גם בזיכרוני: 'בלילה יקלחו המים להציף את ירושלים, השמים יהיו נמוכים, עננים באדמה יגעו והרוח תשתגע בעיר'.¹¹⁰

אף על פי כן זרות לי חוויות החרדה החוזרות ונשנות בכתביו של עוז, ואשר תוארו בהרחבה לעיל. ייתכן שהשוני נובע מהבדלי הגיל והמעמד, שהרי הייתי באותם ימים קצין צעיר ויהיר שתפקידו נוסך בו, מטבע הדברים, מידה מופרזת של ביטחון. בשנים הראשונות רבו התקריות לאורך 'הקו העירוני', וחילופי צליפות מעל חומות העיר או מקרי פציעה ואף הריגה של כל מי שבטעות או מתוך שיגעון חצה את הקווים וחדר אל שטחי ההפקר – חזרו ונשנו.¹¹¹ כך, למשל, נפתחה אש ב-29 ביוני 1950 אל עבר קבוצה של עולים חדשים ששוכנו בשכונת מוסררה, מעל חומות שער שכס, ושלושה מהם נהרגו. ימים ספורים מאוחר יותר ירו הלגיונרים והרגו צעיר שחדר בטעות אל שטח

108 הציטוט ממאמרם של בן-אריה ווגר, שלבים, עמ' 91.

109 למראה מקור הפרפרזה ראו הערה 7 לעיל.

110 עוז, מיכאל שלי, עמ' 148.

111 פרטים רבים על אירועים מסוג זה מובאים אצל ישראלי, העיר המחולקת. ראו, למשל, עמ' 2.

ההפקר אשר בקצה רחוב הנביאים. צעיר אחר, שניסה להשתכן בבית נטוש על הקו, אשר הירדנים טענו כי הוא נמצא בשטח ההפקר, נורה ונהרג.¹¹² תקריות אלה הציקו ללא ספק לתושבי הספר, ואף אנו החיילים היינו מעורבים בהן. לעתים הן התפתחו ל'ימי לחימה' של ממש, כאשר צה"ל הגיב כמה פעמים בחריפות ופתח ביוזמתו בצליפה מרוכזת אל עבר ריכוזי אוכלוסייה בעיר המזרחית.¹¹³ שיאן של תקריות אלה לאורך 'הקו העירוני' היה בסוף יוני 1954, כאשר צה"ל הגיב בעוצמה רבה לאש ירדנית. התקרית נמשכה ימים אחדים, והיו גם חילופי אש מרגמות ונפגעים רבים, בעיקר בצד הירדני. בסופו של דבר הביאו פעולות התגמול של צה"ל להרגעת 'הקו העירוני', משום שבירושלים היו הערבים הרבה יותר חשופים לפגיעה מן היהודים.¹¹⁴

עם כל זה לא חשנו את החרדה התהומית המתוארת בפי גיבוריו של עוז. בצה"ל סברו המפקדים שלא צפויה סכנה של ממש לירושלים העברית, משום שגם הירדנים היו מעוניינים בחלוקתה של העיר, ואילו הקולות בקרב הציבור היהודי שקראו להשלים את כיבושה של ירושלים המזרחית נותרו במיעוט, ונחשבו בעיני רבים הוזים אנכרוניסטיים.¹¹⁵ זכורה לי היטב האווירה הנינוחה ואפילו העליזה כל אימת שהיינו יוצאים לבלות במרכז העיר, לא יותר ממאתיים או 300 מטר מן המקומות שבהם אירעו התקריות שעות ספורות קודם לכן. ה'ליצינים' היו מכנים את הרחובות יפו, בן-יהודה והמלך ג'ורג' החמישי בשם 'המשולש המסוכן', אולם חשבו על סכנות אחרות, הרבה יותר נעימות. שם התרכזו באותם ימים בתי הקולנוע, בתי הקפה, המסעדות ודוכני הפלפל והפיצוחים, והאזור היה שוקק אדם בכל שעות היממה.

בין השנים 1952-1955 גרתי בירושלים, תחילה כסטודנט באוניברסיטה העברית ואחר כך כמפקד יחידת הסטודנטים. אפרוריותה של העיר, חורפיה ואופיה הקשה והמתנכר מוכרים לי היטב, אך למקרא ספריו של עמוס עוז דומה כאילו חייתי בעיר אחרת. גרנו עם קבוצת סטודנטים בבית ערבי מפואר, בקו התפר בין רחביה וטלביה. אשתי היה מורה ולימדה בבית הספר של מעברת תלפיות, שהועברה במהרה לשיכונים

112 האירועים הללו דווחו בכל עיתוני הארץ. שתי התקריות שתוארו, דווחו בעיתונים ב-30.6.1961, 8.7.1961.

113 המקרה הבולט אירע ב-22 באפריל 1953, כאשר צלפי צה"ל הרגו במכת ירי אחת שישה ירדנים ופצעו 14. ראו, בני מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956*, תל-אביב 1996, עמ' 247.

114 על הקרבות ב-30 ביוני ובימים הראשונים של יולי 1954 ראו, שם, עמ' 337-338. תיאור מן הצד הירדני מובא בפרוטרוט בזיכרונותיו של גנרל גלאב פשה, מפקד הלגיון הערבי: Glubb Pasha, A *Soldier with the Arabs*, London 1957, p. 332. ראו, ישראלי, העיר המחולקת, עמ' 80-82.

115 עוזי נרקיס נזכר בדבריו של הרמטכ"ל צבי צור לחברי ועדת החוץ והביטחון, שנדהמו כאשר סיפר להם כי 'הקו העירוני' בירושלים נשמר רק בכוח של פלוגה אחת והרגיע אותם: 'כוחנו ב'קו' נקבע בהתאם לצורך. אם ידרש – נתגבר אותו. אל תחששו, ירושלים לא תפול...'. נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 33.

החדשים, אשר נקראו כבר אז 'קטמונים', אלא שבאותם ימים טרם נודעו כשכונות עזובה חברתית, ונראו בעיני תושביהם כשיפור ניכר בתנאי חייהם. סטודנטים רבים מצאו מגורים גם בבית הכרם, ובשכונה חדשה שנקראה אז בית מזמיל, לימים קריית היובל, שגם היא הייתה בנויה לתפארה במונחי הזמן ההוא.¹¹⁶ היינו מקושרים באמצעות ידידים עם הבורגנות של רחביה, והכרנו רבים מפקידי הממשלה שגרו באותם אזורים. מאחר שמשלושת עבריה הייתה התפתחות העיר חסומה, היא פנתה כאמור מערבה, והיינו עדים לדופק חיים סואן ולבנייה מהירה באזורים אלה.¹¹⁷

עמוס עוז בילה את ילדותו בכרם אברהם, בפאתי צפון העיר, לא הרחק מן הנוף הפתוח המשקיף על ההרים ושדות הסלעים, בקו התפר שבין השכונות החרדיות ושכונות הפועלים הוותיקות. כידוע, לימים הפך האזור ההוא למקום מחיה בלעדי לקהילות של חרדים, אולם בשנות החמישים עדיין גרו שם אשכנזים חילונים רבים, וביניהם לא מעטים מחברינו ללימודים, כך שלעתים קרובות נקלענו לשם. אכן, כפי שעזו מתאר בכישרון כה רב, היה משהו מדכא ועכור באותם רחובות שנשאו את שמות נביאי ישראל. בראשית שנות החמישים בנו שם מבנה תעשייה גדול, אולם הוא רק הוסיף למראה העלוב של אותן שכונות ולא חלק להן מטעם המודרנה. אפילו כאשר עזו מתאר את מרכזה של ירושלים, לשם היו לעתים לוקחים אותו הוריו בצאתם 'העירה' לבלות, יש משהו זר, אפילו עצוב בתיאורים של 'בתי-הקפה שאולי הזכירו את בתי-הקפה של ערי מרכז אירופה בין שתי מלחמות העולם'. הוא מגלה בהם 'אוושה לועזית מאופקת עם עשן סיגריות כחלחל-אפור וניחוח עולמות אחרים'.¹¹⁸

התפתחות העיר במרכזה ובצדה המערבי פסחה לחלוטין על שכונות ילדותו של עזו, שהשתנו רק מעט ואוירת טרם המדינה המשיכה לשרור בהן עוד שנים רבות, כאילו מאומה לא קרה. את בתי הקפה מילאו בשנות החמישים צעירים סואנים וישראלים מאוד. ירושלים של עזו היא ירושלים של אותן שכונות מיושנות ושל האווירה הקוסמופוליטית ששררה בעיר לפני שנטשו אותה הבריטים ולפני שנחצתה בתווך. היא מתאימה לשמש מטפורות להלכי הרוח ומצבי הנפש שהוא מבקש לשרטט. אולם כפי ש"ש אומר, היה זה 'נתח של ההווה' בלבד. היו נתחים נוספים העשויים לשמש מטפורות להלכי רוח אחרים.

116 על מעברות ושיכון עולים בשנות החמישים ראו, ארנון גולן, 'פליטים, עולים, שכונות נטושות', בתוך: בראלי, העיר החצויה, עמ' 69-90. על בעיות הבנייה והתכנון הארכיטקטוני שהיו כרוכות בתהליך זה ראו, קרויאנקר, הבניה המודרנית, עמ' 179-191.

117 ראו גם, בן-אריה ווגר, שלבים, עמ' 91-114.

118 עזו, אהבה וחושך, עמ' 463.